МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ САДІВНИЦТВА
Факультет економіки і підприємництва
Кафедра підприємництва, торгівлі та біржової діяльності

Допущено до захисту

«____»_____2024 р.

Зав. кафедри, д. е. н., професор

_____ Соколюк С.Ю.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Виконала - студентка
2 курсу, групи 21м - сз
освітньої програми
«Економіка соціального забезпечення»
спеціальності 232 «Соціальне забезпечення»
МОГИЛЬНИЦЬКА Ольга Михайлівна

Науковий керівник –д.е.н., професор
ЧЕРНЕГА Інна Іванівна

Умань – 2024

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ САДІВНИЦТВА

Факультет економіки і підприємництва
Кафедра підприємництва, торгівлі та біржової діяльності
Освітня програма «Економіка соціального забезпечення»
Спеціальність 232 «Соціальне забезпечення»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри

_____ _____
(підпис) (ініціали, прізвище)
«_____» _____ 2023 р.

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

Студентці ___Могильницькій Ользі Михайлівні_____
(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема роботи «Забезпечення соціальної адаптації військовослужбовців в умовах воєнного стану»

керівник роботи __Чернега Інна Іванівна, д.е.н., професор
(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)
затверджені наказом по університету від "___"_____20__ року №_____

2. Строк подання студентом роботи_____

3. Вихідні дані до роботи законодавчі акти, Конституція України, Закон України, наукові видання, матеріали конференцій, фахові літературні джерела.

4. Перелік питань, які потрібно розробити
1. ПОНЯТТЯ ТА СКЛАДОВІ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.
2. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.
3. ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНОЇ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.
5. Перелік графічного матеріалу
__6 таблиць, 5 рисунків_____
6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів роботи	Строк виконання етапів проекту	Примітка
1.	Вибір теми кваліфікаційної роботи	23.09.2023	
2.	Одержання індивідуального завдання	24.09.2023	
3.	Складання календарного плану написання кваліфікаційної роботи	26.09.2023	
4.	Підготовка до виконання кваліфікаційної роботи - підбір та вивчення літератури - участь у виконанні науково-дослідних робіт - виконання курсових робіт - інші заходи	30.09.2023 25.10.2023 2023–2024 рр.	
5.	Уточнення теми кваліфікаційної роботи та календарного плану-графіка, виходячи зі специфіки базового підприємства, установи	15.02.2024	
6.	Підготовка: - першого розділу - другого розділу - третього розділу - висновків	02.03.2024 25.09.2024 25.10.2024 15.11.2024	
7.	Доопрацювання кваліфікаційної роботи з урахування зауважень наукового керівника	29.11.2024	
8.	Написання та оформлення роботи в остаточному варіанті	02.12.2024	
9.	Перевірка роботи на академічний плагіат	06.12.2024	
10.	Одержання відгуку наукового керівника	08.12.2024	
11.	Попередній захист роботи на кафедрі	11.12.2024	
12.	Затвердження роботи завідувачем кафедри	12.12.2024	
13.	Одержання рецензії	14.12.2024	
14.	Захист кваліфікаційної роботи	18.12.2024	

Студентка _____ **Могильницька О.М.**
(підпис) (прізвище та ініціали)

Керівник роботи _____ **Чернега І.І.**
(підпис) (прізвище та ініціали)

Реферат

на кваліфікаційну роботу
магістра факультету економіки і підприємництва
Уманського національного університету садівництва
Могильницької Ольги Михайлівни

«Забезпечення соціальної адаптації військовослужбовців в умовах воєнного стану»

Соціальна адаптація є інтегративним процесом, який забезпечує формування самосвідомості, здатності до критичного мислення, співвіднесення своєї поведінки з очікуваннями інших людей, вміння формувати продуктивні зв'язки та соціальні стосунки.

Кваліфікаційна робота магістра складається з трьох розділів, для написання роботи були використані законодавчі акти, Конституція України, Закон України, наукові видання, матеріали конференцій, фахові літературні джерела.

Загальний обсяг роботи складає 68 сторінок. Робота містить 6 таблиць та 5 рисунків. Список використаних джерел налічує 39 одиниці.

Об'єктом дослідження є соціальна адаптація військовослужбовців в умовах воєнного стану.

Предметом дослідження є основні інституційні підходи до соціальної адаптації військовослужбовців в умовах воєнного стану.

Мета дослідження полягає у дослідженні сучасних підходів до процесу соціальної адаптації військовослужбовців в умовах воєнного стану.

У першому розділі досліджено поняття та складові процесу соціальної адаптації військовослужбовців в умовах воєнного стану.

У другому розділі проаналізовано забезпечення соціальної адаптації військовослужбовців в умовах воєнного стану.

У третьому розділі проаналізовано пропозиції щодо формування інституційної моделі соціальної адаптації військовослужбовців в умовах воєнного стану.

Резюме: *У кваліфікаційній роботі проаналізовано забезпечення соціальної адаптації військовослужбовців в умовах воєнного стану.*

Ключові терміни: *соціальна адаптація, психологічний супровід, військовослужбовці, воєний стан, збройні сили України.*

Summary: *The qualification work analyzed the provision of social adaptation of servicemen in the conditions of martial law.*

Key terms: *social adaptation, psychological support, military personnel, martial law the Armed Forces of Ukraine.*

ЗМІСТ

ВСТУП		6
РОЗДІЛ 1	ПОНЯТТЯ ТА СКЛАДОВІ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	9
РОЗДІЛ 2	ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	20
2.1.	Аналіз соціальної адаптації військовослужбовців в умовах воєнного стану	20
2.2.	Соціальна адаптація військовослужбовців та членів їх родин в умовах воєнного стану	43
РОЗДІЛ 3	ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНОЇ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	50
ВИСНОВКИ		57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ		60
ДОДАТКИ		66

ВСТУП

Одним із головних викликів спричинених війною для українського суспільства є повноцінна адаптація військовослужбовців, ветеранів та членів їх родин до цивільного життя. Набутий вітчизняний досвід, як і зарубіжна практика, вказують на можливі негативні наслідки провалу у вирішенні цієї задачі як для ветеранів і членів їх родин, так і для суспільства у цілому. 22 випадки самогубств серед ветеранів у США щодня [5], що складає 18 відсотків всіх суїцидів у країні [6]. Майже 1,4 млн. ветеранів постійно знаходяться під загрозою бездомності, 300 тис. вже мали такий досвід, а майже 39,5 тис. – перманентно живуть на вулиці [7]. Вітчизняні реалії не менш красномовні. 518 учасників АТО покінчили життя самогубством. Більше того, спостерігається тенденція до зростання суїцидальності [8].

Проблеми є наслідком того, що процес соціальної адаптації військовослужбовців відбувається, до певної міри, по за контекстом загального розвитку суспільства, не має чітко визначених соціальних функцій та цілей. Саме тому вкрай актуальним є вивчення існуючих підходів, що розглядають процес адаптації військовослужбовців не як ізольований процес, а як інтегрований до соціальної структури інститут, який виконує важливі для всього суспільства функції.

Незважаючи на певне домінування праць, що акцентують увагу на психологічних аспектах адаптації, є й публікації присвячені соціальним складовим процесу. Серед українських дослідників переважає розуміння процесу адаптації як, в першу чергу, пристосування до умов ринку праці шляхом професійної перепідготовки.

Різні аспекти працевлаштування колишніх військовослужбовців розкриті в дослідженнях Абрамова Є.В. [1], О.О. Буряка і М.І. Гіневського [4]. Питанням

фінансового забезпечення соціальної адаптації приділено увагу у роботі Т.Вдовиченко [5].

Слід зазначити, що послуги ветеранам надаються на місцях, а тому роль локальних розвідок, на рівні організації, установи, громади, регіону, набувають не меншого значення. Публікації організацій громадянського суспільства, включно з об'єднаннями ветеранів, зазвичай містять аналіз реального стану реалізації програм з соціальної адаптації в Україні. Важливе значення для розуміння природи процесу соціальної адаптації, його складових, цілей, основних викликів та соціальних наслідків мають роботи зарубіжних дослідників.

Болгарські дослідники Венелін Терзієв та Севдаліна Дімітрова вивчають різні моделі соціальної адаптації військовослужбовців та фактори, що впливають на рівень інституалізації цього процесу [33]. Важливо, що дослідження проведено в контексті реалій пострадянського суспільства, до певної міри подібного до України.

Практичне значення має робота американських вчених Крістін Ельнітскі, Мікаель Фішер та Кара Блевінс «Реінтеграція військовослужбовців та ветеранів: концептуальний аналіз, уніфіковане визначення та ключові сфери» [26]. Автори дослідили проблему «валідного та надійного вимірювання реінтеграції». Було уточнено різні концепції соціальної адаптації військовослужбовців та окреслено фактори їх вибору в реальному житті.

У роботі Едгара Джонса «Історичні підходи до бойових розладів» [27] переконливо продемонстровано, що підходи до соціальної адаптації та навіть фізичні і психологічні розлади, пов'язані зі службою в армії, мають міцне культурне підґрунтя.

Факторам успішності процесу соціальної адаптації присвячено емпіричне дослідження американця Річа Моріна «Складний перехід від військового до цивільного життя» [28].

Багато уваги в зарубіжній літературі приділено вивченню та обґрунтуванню підходів, які б дозволили подолати обмеження існуючої системи соціальної адаптації. Зокрема проактивним методикам присвячено статтю Ронди Корнум, Майкла Меттюса та Мартіна Селігмана «Комплексна придатність солдату» [25].

Залученню ветеранів до програм адаптації та впровадженню «подібний до подібного» підходів присвячено роботу Т. Вайта «Система приятелів: ветерани допомагають ветеранам подолати ПТСР» [39].

Об'єктом даного дослідження є соціальна адаптація військовослужбовців в умовах воєнного стану.

Предметом роботи є основні інституційні підходи до соціальної адаптації військовослужбовців в умовах воєнного стану.

Мета роботи полягає у забезпеченні соціальної адаптації військовослужбовців в умовах воєнного стану.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання ряду дослідницьких завдань:

- ✓ дослідити поняття та складові процесу соціальної адаптації військовослужбовців в умовах воєнного стану;
- ✓ досліджено забезпечення соціальної адаптації військовослужбовців в умовах воєнного стану;
- ✓ провести дослідження процесу формування інституційної моделі соціальної адаптації військовослужбовців в умовах вожнного стану;
- ✓ надати пропозиції забезпечення соціальної

Практична значущість роботи полягає у тому, що в результаті дослідження будуть визначені основні фактори та механізм їх впливу на процес соціальної адаптації військовослужбовців. Це дозволить більш ефективно планувати та проводити практичні заходи з соціальної адаптації, спираючись на наявні ресурси та реальні потреби самих військовослужбовців.

РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ ТА СКЛАДОВІ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Війна на сході країни спричинила появу нових, раніше невідомих для нашого суспільства викликів. 4,4 млн. людей на сході України є враженими наслідками конфлікту, а 3,4 млн. із них «терміново потребують гуманітарної допомоги». 2 500 цивільних громадян, включно із дітьми та жінками було вбито, а ще 9 000 поранено [1]. 1,5 млн. громадян офіційно стали внутрішньо переміщеними особами. Наразі 346 340 осіб одержали статус учасника бойових дій та потребують соціального захисту і адаптації [2]. Між тим фінансові ресурси є обмеженими. Україна втратила від 10 до 20 відсотків свого ВВП у результаті зовнішньої агресії. Економічні втрати країни оцінено приблизно у 98,4 млрд. доларів США [3, с.1]. Цілі галузі економіки, наприклад вугледобувна, були майже зруйновані. Знищено тисячі домогосподарств. Наслідки торкнулися ринку праці, соціальної сфери та загального добробуту громадян. Проте через особисті економічні негаразди для більшості громадян пріоритетними є проблеми низьких зарплат і пенсій, зростаючих цін на основні продукти та комунальні послуги та інфляція [4, с.18]. Це є цілком природнім, проте також цілком очевидним є і те, що від подолання цих викликів залежить саме існування держави.

Соціальна адаптація серед військовослужбовців стає актуальним на всіх рівнях від молодших командирів та офіцерів до головнокомандувачів. Унаслідок низької адаптації ускладнюється міжособистісне спілкування, відбувається ряд погані стосунки з побратимами: нестатутні взаємини, відхід зі служби та навіть схильність до суїцидальних проявів та ін.

Під соціальною адаптацією розуміється пристосування індивіда до умов, соціального середовища, інтеграція індивіда в соціальну групу, формування

відповідної системи взаємин з іншими індивідами, усвідомлення цінностей і норм конкретного соціального середовища.

Незважаючи на суттєві розбіжності у визначенні поняття адаптації, суспільствознавці схиляються до того, що адаптація – це складний процес соціалізації особистості, який складається з основних дій, пов'язаних із взаємовідносинами, у тому числі внутрішнім аспектом – зміною внутрішнього світу особистості, а зовнішня форма - варіація умов середовища. Проте аналіз підходів до визначення поняття адаптації ще не завершений. Тому, якщо говорити про соціальну адаптацію, то мається на увазі процес пристосування особистості до вимог соціального середовища, в тому числі інтеграція в соціальні групи, формування системи взаємовідносин відповідно до вимог соціального середовища, а також сприйняття цінностей. і стандарти соціального середовища. Існує також поняття психологічної адаптації, ці терміни пов'язані, оскільки це початок тривалого процесу, оскільки психологічна адаптація індивіда містить чинники, необхідні для соціальної адаптації [39].

Явище агресії дуже поширене у військовому середовищі і негативно впливає на процес взаємодії та стосунки між товаришами по службі. У чоловічих арміях почали формуватися міжособистісні стосунки, змінювалися життєві моделі і моральні цінності, розподілялися ролі в соціальних військових підрозділах. Правильна соціальна адаптація воїна залежить від його особистісних особливостей, таких як темперамент, психічні особливості, риси особистості. Ці фактори безпосередньо впливають на здатність особистості адаптуватися до вимог соціального середовища, здатність інтегруватися в соціальні групи, формувати систему відносин з оточуючими та сприйняття цінностей стандартів соціального середовища.

Чинники, які впливають на соціальну адаптацію індивіда, включають в себе: психологічні, особистісні та впливові фактори поза процесом адаптації. До чинників, що ускладнюють процес особистісної адаптації, також можна віднести:

психологічний стрес, який може виникнути при переході до нового соціального середовища; неприйняття нових культурних та соціальних норм; недостатній рівень комунікативних навичок, що ускладнює взаємодію з оточуючими людьми; відсутність підтримки з боку оточуючих, що може призвести до почуття самотності та відчуженості [37].

До чинників, що ускладнюють процес особистісної адаптації, також можна віднести: психологічний стрес, який може виникнути при переході до нового соціального середовища; неприйняття нових культурних та соціальних норм; недостатній рівень комунікативних навичок, що ускладнює взаємодію з оточуючими людьми; відсутність підтримки з боку оточуючих, що може призвести до почуття самотності та відчуженості.

На основі представлених класифікацій виділяють наступні компоненти психологічної адаптації: психоемоційні (фрустрація, ригідність, агресивність, страх, стресостійкість, конфліктність), темпераментні (екстраверт, інтроверт), емфатичні (гіперметичний, емпіричний, емоційний, піднесений, циклічний, дистимія, застряг, збудливий, тривожний, педантичний). Придатність індивіда визначається володінням предметом, задоволеністю або незадоволеністю своїм соціальним становищем у колективі, товариськими відносинами з побратимами.

Психологічний супровід - це комплекс психологічних заходів, спрямованих на підготовку військовослужбовців до професійної діяльності та усунення проблем, що заважають виконувати покладені на них обов'язки [9].

Психологічна допомога рекрутів спрямована насамперед на успішну соціальну адаптацію осіб, які постійно взаємодіють із певними групами. Завдання психолога – усунути негативні фактори, що впливають на адаптацію, і допомогти вирішити проблеми бійця. Це також негативно впливає на адаптацію та взаємодію з групами, офіцерами тощо. Зробити військову службу, у бойових умовах максимально комфортною це першочергове завдання психолога.

Зважаючи на актуальність проблеми, у вітчизняній літературі з'явилася доволі значна кількість публікацій, присвячена соціальній адаптації військовослужбовців. Можна згадати як окремі статті, так і монографії [10] та методичні рекомендації щодо роботи з цією категорією осіб. Аналіз вітчизняної літератури дозволяє, виділити переважно три категорії публікацій. По перше, це теоретичні узагальнення, що базуються на роботах вітчизняних та зарубіжних авторів. По друге, це описи зарубіжних практик соціальної адаптації бійців. По третє, дещо окремо стоять публікації, в яких представлені перші узагальнення нового вітчизняного досвіду адаптації колишніх бійців.

Можна стверджувати, що у вітчизняній літературі, навіть присвяченій проблемам соціальної роботи, левова частка уваги приділяється психологічним, медичним та медико-соціальним підходам адаптації бійців та членів їх сімей. Соціальним аспектам, на важливості яких наголошують зарубіжні та вітчизняні практики, а також самі учасники бойових дій, приділено значно менше уваги.

Зупинимо свою увагу на літературі, переважно присвяченій саме соціальним аспектам адаптації колишніх військовослужбовців. Тарас Вдовиченко у своєму дослідженні вказує на велику групу українських дослідників, які, незважаючи на вживання дещо відмінних «семантичних конструкцій: соціальна адаптація…, соціально-психологічна адаптація…, соціальна та професійна адаптація» [6, с.169], зосереджують свою увагу на зайнятості як ключовому аспекті соціальної адаптації військовослужбовців. Вони «… так чи інакше наголошують на аспекті пристосування звільнених військовослужбовців до нових професійних відносин та умов праці, необхідності професійної модифікації та працевлаштування, забезпечення трудової зайнятості тощо» [6, с.169]. Саму соціальну адаптацію військовослужбовців вони трактують як процес «… їхнього пристосування до умов цивільного життя (цивільного середовища, громадянського суспільства) з ринковою системою відносин» [6, с.169]. Типовим в даному контексті є визначення, наведене А.Л. Красильщиковим, а саме: «Процес адаптації колишніх

військовослужбовців відбувається як перехід її суб'єктів із системи "кадрова армія України" до системи "ринкова Україна"» [15, с.118]. Практично ідентичне визначення присутнє в статті О.О. Буряка та М.І. Гіневського – «Соціальна адаптація – процес активного пристосування офіцера і членів його сім'ї до нових умов проживання в громадянському суспільстві з ринковою системою взаємовідносин» [5, с.160].

Дещо осторонь стоять автори, які роблять акцент на засвоєння військовослужбовцями нових соціальних норм і ролей. Тобто мова, у нашому розумінні, йде очевидно про подолання маргіналізованого становища, пов'язаного з переходом з однієї до іншої соціальної групи. Сам процес соціальної адаптації ці автори вбачають у застосуванні комплексу педагогічних, соціальних, психологічних і правових заходів [15, с.261].

У вітчизняних офіційних документах вживаються визначення, які фактично повторюють ті, що поширені у науковій літературі. Так у концепції Державної цільової програми соціальної і професійної адаптації військовослужбовців, які підлягають звільненню, та осіб, звільнених з військової служби, на період до 2011 року вона визначається наступним чином: «Адаптацією військовослужбовців та членів їх сімей є соціальний процес їх активного пристосування до нових соціальних умов проживання в цивільному середовищі з ринковою системою відносин, який передбачає освоєння норм і правил такого середовища, оволодіння професією, спеціальністю, реалізацію прав, у тому числі на працю, формування нових правил поведінки і самоусвідомлення, що забезпечує комфортний перехід до нових умов життя.» [36].

Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» не містить чіткого визначення самого поняття соціальної адаптації. Проте контекст, в якому вживається це поняття, чітко вказує саме на сферу зайнятості та професійної підготовки як на пріоритети процесу (Пункт 5, стаття 8).

Між тим слід визнати, що складові процесу соціальної адаптації визначені в офіційних документах включають не тільки вдосконалення професійних навичок, але й психологічний і правовий компоненти. «Адаптація військовослужбовців та членів їх сімей включає такі основні складові:

психологічну - оволодіння системою цінностей (нормами, установками, зразками поведінки), культурою, які існують у цивільному середовищі, з метою виконання наявних у ньому вимог до особистості;

правову - освоєння правових норм, які регламентують соціальний і правовий статус особи, звільненої з військової служби, та членів її сім'ї, визначають їх права, обов'язки і можливості, а також оволодіння інформацією про державні органи, установи і організації, які можуть допомогти в освоєнні таких норм і реалізації своїх прав і можливостей;

професійну - залежно від професії спеціалізоване удосконалення наявних професійних знань, умінь і навичок або оволодіння новими та подальше успішне працевлаштування» [36]. Саме тому дещо осторонь стоять дослідження, які розглядають цей процес переважно в соціальному контексті. Вчені виділяють три основні культурні фактори, які на їх думку, істотно впливають на процес переходу військовослужбовця з армії до цивільних соціальних інститутів, а саме: соціалізація, гендер та ідентичність [23, с.3]. В контексті соціалізації головна увага приділяється відмінностям між тим, як цей процес відбувається в армії і цивільних інститутах. Тут виділяють такі фактори як швидкість процесу соціалізації у війську та його планована скерованість, тоталітарний тип самого інституту армії, що забезпечує жорсткий соціальний контроль, майже відсутність альтернативних, девіантних, взірців поведінки, безальтернативність та самоідентифікація, що базується на повному ототожненні себе зі збройними силами.

Що стосується гендеру, то його основний вплив на процес переходу до цивільного життя вбачається не стільки у виконанні певних гендерних ролей,

скільки у засвоєнні цінностей, пов’язаних з таким поняттям як мужність. Серед них виділяють, в першу чергу, чітку і зрозумілу ієрархію, а також фізичну і емоційну стійкість, здатність долати труднощі, самовпевненість, агресивність. Однак на процес соціальної адаптації можуть негативно вплинути не самі ці «чоловічі» цінності, а стійке несприйняття протилежних, доволі поширених у цивільному житті стандартів поведінки, а саме: залежності, емоційності, демократичності тощо.

Таким чином, незважаючи на визнання важливості інших сфер соціальної адаптації військовослужбовців, вітчизняна соціальна наука зосередила свою увагу переважно на проблемах, пов’язаних з професійною підготовкою та працевлаштуванням колишніх військових, їх адаптації до умов ринку праці. Подібні уявлення про цей процес чітко прослідковуються і у національному законодавстві.

Цілком природно, що в іноземній літературі, яка має значно довшу традицію висвітлення проблеми, представлений ще ширший спектр думок, визначень і підходів щодо процесу переходу військовослужбовців від воєнного до мирного життя.

В першу чергу, заслуговує на увагу дискусія щодо визначення самого процесу переміщення військовослужбовця з військової служби в цивільне життя. В цьому контексті нам видаються вкрай цікавими результати емпіричного дослідження «Реінтеграція військовослужбовців та ветеранів: концептуальний аналіз, уніфіковане визначення та ключові сфери», проведеного американськими дослідниками Крістін Ельнітскі, Мікаель Фішер та Кара Блевінс [26]. Автори роботи спробували вирішити доволі практичну та винятково важливу проблему «валідного та надійного вимірювання реінтеграції» [26]. Також в процесі дослідження було уточнено на що спрямовано та з чого складається процес реінтеграції, до яких результатів він призводить. Очевидно, що подібна інформація має практичне значення, оскільки дозволяє не тільки планувати і

здійснювати, але й оцінювати успішність процесу реінтеграції військовослужбовців.

Проте, незважаючи на прикладне значення роботи, нас цікавить дещо інший її аспект. В процесі дослідження автори змушені були проаналізувати найрізноманітніші визначення реінтеграції та суміжних понять, що визначають процес повернення до цивільного життя, а саме: перехід, реадаптація, інтеграція до громади. Застосувавши якісні і кількісні методи було проаналізовано 117, із 1459 попередньо відібраних, наукових робіт на дану тематику, виданих у проміжку між 1990 і 2015 роками. Це дозволило авторам констатувати те, що, 19 незважаючи на іноді паралельне використання понять, вони мають суттєві відмінності, оскільки представляють відмінні концепції, та частота їх вживання залежить від певного періоду часу. Тобто одні концепції з часом витісняються іншими, що відображає зміни у загальному розумінні і підходах до процесу повернення військовослужбовців до цивільного життя.

Щодо концептуальних відмінностей було встановлено, що поняття реадаптація, як і процес, що йому відповідає, основну увагу зосереджують на психологічній функції учасника процесу, психологічних та емоційних змінах, пов’язаних з поверненням до цивільного життя, подоланням розладів. Поняття реадаптація включає до себе багато аспектів: зайнятість, освіта, міжособистісні відносини, сфера здоров’я тощо, однак саме психологічні і емоційні зміни визначаються як рушійний фактор оволодіння новими цивільними ролями. Цей термін був надзвичайно поширеним у науковій літературі, але з 2009 року спостерігається доволі помітне скорочення у його використанні. Можливим поясненням цього є поширення в науковому середовищі ідеї про те, що повернення з воєнної служби вимагає багатофункціональних змін (психологічних, фізичних, соціальних), а не лише психологічних.

Концепція переходу до цивільного життя основну увагу приділяє переміщенню індивіда до різного роду цивільних закладів, рух в межах системи

соціальних інститутів, які надають послуги, що пов’язані зі статусом ветерана. Термін перехід був маловживаним до 2004 року, коли став досить популярним серед наукової спільноти. Зараз він також доволі часто використовується.

Доволі подібна ситуація спостерігається з терміном реінтеграція, який практично не вживався до 2004 року, а згодом став дуже поширеним. Пік його використання припадає на 2011 рік – час виходу американських військ з Іраку. Разом з концепцією інтеграції до громади, реінтеграція робить основний акцент на оволодінні та виконанні учасником процесу багатьох соціальних ролей одночасно, наприклад учня у навчальному закладі, найманого працівника на роботі тощо. На відміну від усіх інших термінів, інтеграція до громади завжди використовувалася доволі спорадично [26]. В цьому контексті показовим є дослідження Едгара Джонса «Історичні підходи до бойових розладів» [27]. Його автор переконливо продемонстрував, що не тільки підходи до соціальної адаптації військовослужбовців, але навіть фізичні і психологічні розлади, пов’язані зі службою в армії, мають міцне культурне підґрунтя. Едгар Джонс проаналізував відомі розлади здоров’я учасників воєнних кампаній за період, який передував 1914 року до часів війни в Іраку. На його думку, саме культурні фактори відігравали провідну роль у визначенні, розумінні та визнанні розладів, пов’язаних з участю в бойових діях. Якщо для солдат, що брали участь у кампаніях до 1914 року, звичайним ставали так звані «розлади функції серця», то для учасників Першої світової війни показовим став «шок обстрілу», а в наш час все більше уваги приділяється ПТСР. Причини таких відмінностей автор вбачає у таких соціально-культурних факторах як рівень розвитку медицини, визнані у суспільстві пріоритети у розвитку медичних знань, культура, спосіб, ведення бойових дій тощо. Наприклад, саме жвавий розвиток кардіології у XIX ст., суспільний інтерес до неї та високо маневрені війни без засобів механізації, коли солдат змушений переносити важке спорядження на значні відстані, сприяли тому, що саме функція серця розглядалася як така, що зазнає найбільшого

негативного впливу бойових дій. Під час Другої світової війни основний акцент змістився на розлади травлення і психологічні симптоми. Водночас, дослідження не підтверджують, що розлади травлення були масовим явищем. Базуючись на подібних аргументах автор стверджує, що саме культура створює умови для «..нових медичних пояснень, які задовольняють більшість суспільства в певний час…» [27]. Більше того, як ветерани так і лікарі схильні акцентувати увагу на тих симптомах, які частіше обговорюються в суспільстві. Має важливе значення для розуміння процесу соціальної адаптації військовослужбовців. Визнання або несприйняття суспільством певних розладів фізичного або психологічного здоров'я військовослужбовців істотно впливає на зміст процесу адаптації, його складові та, що не менш важливо, фінансове забезпечення. З іншого боку, самі ветерани формулюють свої потреби під значним впливом поширених у суспільстві уявлень і переконань.

В іноземній, переважно англомовній літературі помітною є тенденція до двох основних змін у розумінні процесу соціальної адаптації військовослужбовців. По-перше, на заміну тлумаченню цього процесу як переміщенню особи з одного соціального інституту (армії) до інших (цивільних), який відбувається за допомогою ще інших спеціальних інститутів, приходить його визнання як пристосування до цивільного життя. По-друге, на зміну уявленню про, в першу чергу, психологічне пристосування приходить розуміння необхідності багатофункціональних змін: психологічних, фізичних, соціальних. Така еволюція поглядів на процес входження особи до цивільного життя знайшла своє відображення і у поступовій зміні домінуючих концепцій та відповідних термінів, які його позначають, а саме: перехід, реадаптація, реінтеграція, інтеграція до громади.

Також слід зазначити, що для зарубіжної наукової літератури характерною є посилена увага як до культурного середовища, так і до культурних факторів процесу соціальної адаптації військовослужбовців. Роль культурного

середовища розглядається як на мега рівні (цілого суспільства), так і на рівнях соціальних інститутів, наприклад армії, і соціальних груп (солдати, офіцери, жінки, тощо).

Таким чином, ми можемо констатувати, що наукові уявлення про процес адаптації військовослужбовців до цивільного життя не є сталими, а постійно змінюються під впливом соціальних обставин, еволюції уявлень про його сутність та цілі.

РОЗДІЛ 2. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

2.1. Аналіз соціальної адаптації військовослужбовців в умовах воєнного стану

Аналіз існуючих підходів до соціальної адаптації військовослужбовців воєнного стану очевидно слід розпочати з констатації того факту, що «загальноприйнятих» визначень як самого поняття, так і процесу, до якого воно відноситься, просто не існує. Це в однаковій мірі стосується як вітчизняної, так і зарубіжної наукової літератури. Відмінності у тлумаченні поняття та розумінні процесу соціальної адаптації військовослужбовців чітко простежуються залежно від сфери зайнятості автора, наукових інтересів, теоретичних підходів, країни і часу проведення наукового дослідження, культурного і соціального середовища. Як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі це поняття нерідко вживається як синонім поряд з іншими подібними термінами та підміняється ними. Більше того, немає консенсусу і щодо вживання саме поняття соціальна адаптація як такого, що адекватно відображає процес повернення від воєнного до мирного життя. Поряд з ним в Україні та за кордоном вживаються такі понятті як реінтеграція, перехід, реадаптація, інтеграція до громади.

Дослідження вказують також на сильний вплив воєнної ідентичності на процес соціальної адаптації. В цьому контексті важливу роль відіграє те, що військовий себе скоріше сприймає як суб’єкта ніж об’єкта в армії. Не менш важливу роль у самоідентифікації відіграє володіння символічними цінностями: зброєю, бойовою технікою, позначками на погонах. Вони вказують на місце людини в армійській ієрархії, на межі її влади, окреслюють її здібності [23, с.4-

5]. У цивільному житті і символічні цінності значно відрізняються, та й впливають вони на формування ідентичності особи дещо в інший спосіб.

Ситуація вказує, з одного боку, на складність та багатомірність самого процесу, а з іншого – на доволі відмінні уявлення у різних суспільствах та соціальних групах щодо функцій соціальної адаптації військовослужбовців. Іншими словами, немає, і очевидно не може бути, єдиної думки про те, що має стати кінцевим результатом цього процесу для суспільства. Цілком природно, що частина населення, і навіть самих ветеранів, сприймають соціальну адаптацію не більше як процес одержання своєрідної винагороди у вигляді кошика з пільгами і послугами. Інші очікують, що результатом повинне стати відновлення свого роду статус-кво – повернення ветеранів до життя, яким вони жили до війни. Дехто відверто побоюється людей з «враженою» психікою, які не мають ані житла, ані роботи. Відповідно соціальну адаптацію вони сприймають як надання психологічних послуг, забезпечення житлом і роботою. Ще інші вбачають у ветеранах потенціал змін у соціальному, економічному і політичному житті суспільства, а тому очікують від адаптації їх інтеграції і активізації в різних цивільних сферах життя.

Також різняться і уявлення про те як повинен відбуватися цей процес. Традиційно вважається, що соціальні інститути повинні надати ветеранам все необхідне для адаптації і забезпечити здійснення самого процесу. Останнім часом все частіше звучить думка про посилення ролі самих колишніх військовослужбовців. Тобто роль суспільства у даному випадку полягає у створенні умов, а від ветеранів очікується активна діяльність, спрямована на налагодження свого цивільного життя [38].

Сучасні дослідження також вказують на необхідність нових, нетрадиційних підходів до соціальної адаптації військовослужбовців. Їх новизна полягає, в першу чергу, включенні до процесу членів сімей військовослужбовців та активному залученні самих ветеранів до допомоги своїм побратимам. Однак

найбільш важливими, є ініціативи, що спрямовані на раннє виявлення проблем, запровадження свого роду проактивних підходів.

Одним із таких підходів втілився у Програму «Комплексної придатності солдату». Програма реалізується з 2010 року для військовослужбовців армії США у співпраці з членами їх сімей. Її головна ідея полягає в тому, що необхідно не реагувати на проблеми, коли вони загострюються, а запобігати їх виникненню на ранніх етапах, ще під час проходження служби. Програма передбачає чотири етапи. На першому із них відбувається оцінювання психологічної придатності з використанням Глобального інструменту оцінювання. Важливо, що цей процес не є одноразовим, а повторюється регулярно протягом всієї кар'єри військового. На наступному етапі відбуваються загальні тренінги з підвищення психологічної стійкості, де солдати і офіцери опановують техніки швидкого психологічного відновлення себе і своїх підлеглих. Третій компонент передбачає проведення індивідуальних тренінгів, які залежать від результатів оцінювання. Вони можуть стосуватися потреб, пов'язаних з емоційним, соціальним, сімейним або духовним життям військовослужбовців. Останній компонент передбачає підготовку тренерів з психологічної стійкості з середовища самих військових. Їх метою є розвиток навичок, пов'язаних з розумовою, емоційною, фізичною стійкістю та підтримка психологічної стійкості колег [26, с.6].

Активно обговорюється і втілюється в життя запровадження «подібний до подібного» підходу у соціальній адаптації бійців. Важливо відзначити, що це стосується навіть такої делікатної сфери як психічне здоров'я та пов'язані з ним розлади. Наприклад, американські практики вказують на дві основні проблеми у роботі з колишніми бійцями, що страждають на посттравматичний стресовий розлад, а саме: багатомірність самого розладу та складності у залученні ветеранів до терапії. У контексті першої проблеми психіатр Джонатан Шей, який спеціалізується на роботі з пацієнтами, що страждають на посттравматичний стресовий розлад, навіть запропонував термін «моральна рана» для позначення

психологічного, культурного і духовного аспектів бойової травми. «Вона руйнує здатність довіряти. Вона залишає по собі відчай, очікування, що тобі зашкодять, принизять або використають» [39]. Перша проблема породжує другу. Спеціаліст з посттравматичного стресового розладу, доктор Шейлі Джеін, зазначає, що «сама природа розладу робить ветеранів зневірених. Останньою особою, яку б вони хотіли бачити, це когось як я, хто сидить в офісі та належить до абсолютно іншого світу». Джонатан Шей констатує те ж саме і пропонує рішення. «Традиційна медична модель, терапія в офісі із зачиненими дверима, є останньою річчю, яка їм потрібна. Я переконаний, що саме тут потрібні приятелі (такі ж ветерани). Вони є незамінними. Це дозволяє залучити громаду до лікування цих ран» [39].

Підтримка приятелів дозволяє встановити контакт з ветеранами, з чим часто не справляються професіонали в сфері психічного здоров'я. Використовуючи різні засоби, телефон, особисті зустрічі, приятелі допомагають бійцям долати щоденні виклики та адаптуватися до цивільного життя. Важливо, що ці поради базуються на власному досвіді. Задача приятеля не надавати психіатричні послуги, а допомагати долати бар'єри, які заважають ветеранам одержувати необхідну допомогу.

Ефективність системи приятелів у роботі з ветеранами, що страждають на посттравматичний стресовий розлад, призвела до активного запровадження подібних програм в різних регіонах США. На приклад, Школа медицини Стенфордського університету спільно з відділенням Департаменту у справах ветеранів у Пало Алто запровадили Програму приятельської підтримки. Протягом двох років до програми приєдналося близько 200 ветеранів, яких у звичайних умовах було б важко залучити до традиційної терапії. Сімдесят п'ять відсотків її учасників вважають, що отримали необхідну допомогу. Слід зазначити, що серед тисяч ветеранів, які знаходяться під опікою Департаменту у справах ветеранів та страждають на посттравматичний стресовий розлад, стрімко

зростає популярність приятельської підтримки. Проведені дослідження вказують на те, що запровадження системи приятелів суттєво сприяє залученню ветеранів і до традиційної терапії.

Ефективність системи приятелів не обмежується сферою психічного здоров'я. Група військових та ветеранів Національної гвардії Мічигану спільно з Університетом Мічигану та Університетом штату Мічиган запровадили програму волонтерську програму для ветеранів «Приятель приятелю». Волонтери набираються із учасників ветеранських організацій регіону. Після спеціальної підготовки, зокрема з навичок спілкування, використання ресурсів громади тощо, вони надають допомогу іншим ветеранам. Спектр послуг є доволі широким, а саме: консультування з фінансових і правових питань, одержання пільг, освіта, працевлаштування, проблеми психічного здоров'я та залежність. Також надається допомога тим ветеранам, хто вже бере участь в різноманітних реабілітаційних програмах, але потребує додаткової підтримки і мотивації [29].

Природність цього підходу до реабілітації ветеранів є настільки очевидною, що в багатьох містах України, часто на інтуїтивному рівні, колишні бійці починають його використовувати, а саме: переконують своїх товаришів долучитися до програм реабілітації, підтримують один одного у започаткуванні власної справи, вирішенні щоденних проблем тощо. Слабкою ланкою у цьому процесі є те, що така робота повинна бути системною, а той, хто надає допомогу і радить – підготовленим. Очевидно, що університети, як і у випадку із США, могли б взяти на себе цю роль, а саме спільно із ветеранськими організаціями розробити програми приятельської допомоги та забезпечити підготовку волонтерів із числа колишніх бійців.

Таким чином, домінуюча модель соціальної адаптації військовослужбовців є тісно пов'язаною та, до певної міри зумовленою загальним станом розвитку суспільства та його інститутів. Особливу роль в цьому процесі відіграють економіка, право, політика, громадянське суспільство, цивільний контроль за

збройними силами та й сама армія. На нашу думку, інституційна модель соціальної адаптації військовослужбовців можлива лише за умов високого рівня інституалізації інших соціальних інститутів суспільства, в тому числі збройних сил. В даному контексті під інституалізацією слід розуміти не тільки впорядкування та унормування інститутів, але й чітке визначення і визнання їх соціальних функцій.

Саме чітке розуміння потреб широкого суспільства, а не тільки ветеранів, лягло в основу першого, на нашу думку, справді інституційного підходу до адаптації військовослужбовців в США по завершенні Другої світової війни. Не дивно, що він ліг в основу моделі, яку зараз прийнято називати традиційною.

Інституалізація соціальної адаптації не вирішує проблеми її змістового наповнення, а навпаки залежить від розуміння цього процесу в різні історичні періоди та за різних соціальних, економічних, політичних та культурних умов. Саме цим зумовлена відсутність єдиного бачення, не говоримо вже про визначення, процесу соціальної адаптації як у вітчизняній, так і зарубіжній науковій літературі.

Незважаючи на певне розмаїття визначень і підходів, як для вітчизняної наукової літератури, так і для офіційних установ характерним є наголос на професійну перепідготовку і пристосування до умов ринкової економіки як пріоритет в процесі та результаті соціальної адаптації.

З 2014 року в Україні триває військовий конфлікт, ініціатором якого є російська федерація. З початку розгортання бойових дій на сході України постійно збільшується кількість військовослужбовців, які мають досвід бойових дій та, повертаючись до мирного життя, потребують соціальної адаптації. З часом ця категорія розширюється – додаються жінки-військовослужбовці; військові, які перебували у полоні; військові, які зазнали катувань та знущань. Мова йдеться не тільки про професійних військовослужбовців, але й про тих, хто потрапив до ЗСУ

за призовом, маючи цивільну професію та не будучи жодним чином попередньо пов’язаним з армією.

Перехід від умов жорсткої системи воєнної субординації до мирного життя, у разі звільнення, отримання відпустки чи часу перебування на лікарняному супроводжується періодом соціальної дезадаптації, яка пов’язана з відновленням звичайних практик, стилів спілкування, робочої активності. Наразі військовослужбовцям доводиться проходити цю процедуру двічі: як перехід від цивільного життя до армії і навпаки – з армії до цивільного життя. Подібна ситуація і з членами їх родин: тривала відсутність відображається на якості соціальних на особистих зв’язків, соціальній підтримці, рівні довіри тощо, які потім доводиться відновлювати

Соціальна адаптація військовослужбовців після виконання обов’язків у військовій сфері є надзвичайно важливим процесом, що впливає на якість їхнього життя та стосунків з суспільством. Актуальність цього дослідження обумовлена необхідністю глибшого розуміння соціальних, психологічних та емоційних викликів, з якими стикаються військовослужбовці та члени їхніх родин, а також визначення способів підтримки їхньої інтеграції в мирне життя.

Об’єктом дослідження виступають військовослужбовці (як професійні, так і мобілізовані чи добровольці) та члени їхніх родин. Використання методу опитування у формі інтернет-анкетування дозволить зібрати первинну соціологічну інформацію, що стане основою для статистичного аналізу. У рамках дослідження було охоплено вибірку з 100 осіб, що забезпечило репрезентативність результатів та дозволить зробити узагальнення.

Основними аспектами дослідження є вивчення соціальних характеристик, соціальних відносин, специфіки адаптації до мирного життя, а також джерел підтримки та труднощів, які виникають у цьому процесі.

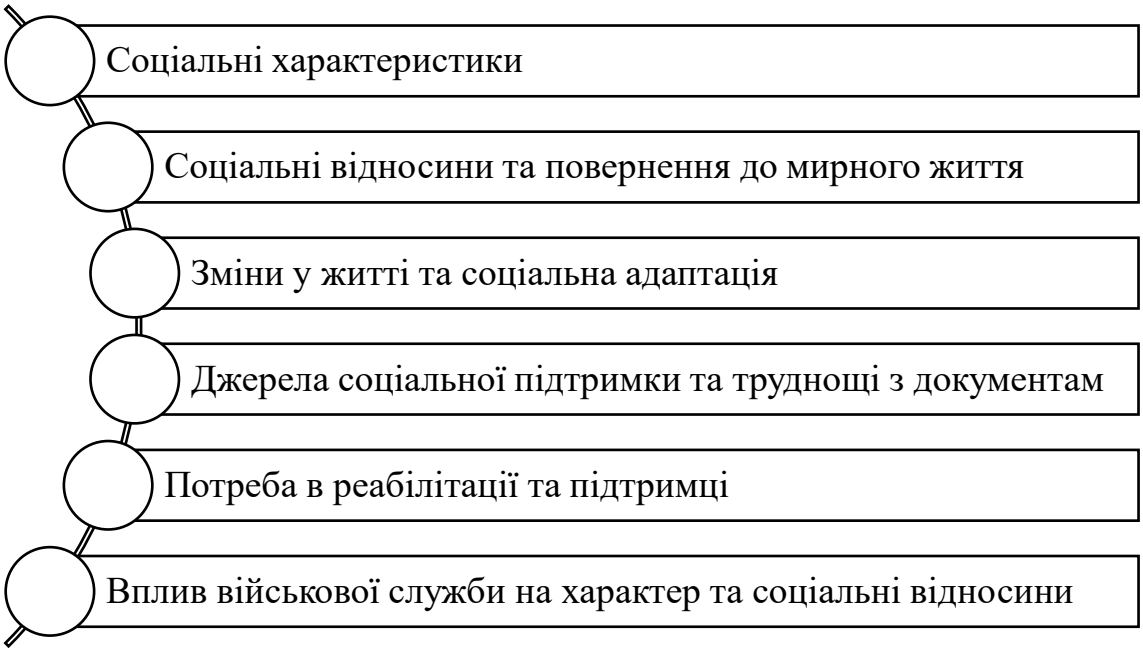

Рис.2.1. Аналіз соціальної адаптаціїї військовослужбовців*

*на основі монографічного дослідження

Дослідження показало, що військовослужбовці стикаються з різноманітними викликами залежно від їхнього статусу та категорії.

Основними труднощами є обмеження у спілкуванні з рідними під час служби, субординація в армії, а також емоційні та соціальні бар'єри при поверненні до цивільного життя. Зокрема, значна частина респондентів відчуває здивування, роздратованість або непорозуміння, що вказує на необхідність психологічної підтримки.

Респонденти зазначили про відчуження у сімейному колі, розбіжності в інтересах і цінностях, а також труднощі у поверненні до звичного ритму життя. Це свідчить про потребу у програмах реабілітації та сімейної підтримки.

Найчастіше підтримка надходить від близьких людей – членів сім'ї, друзів та колег. Водночас оформлення соціальних пільг супроводжується бюрократичними труднощами, що ускладнює доступ до державних гарантій.

Значна частина респондентів потребує допомоги медичної, психологічної чи соціальної реабілітації. Також важливою є підтримка від громадських та волонтерських організацій.

У багатьох респондентів зросло усвідомлення цінності життя, близьких відносин, а також готовність відстоювати свої права. Водночас відзначаються зміни у колі спілкування, зокрема поява нових знайомств і розриви зі старими контактами.

Результати дослідження демонструють, що процес соціальної адаптації після військової служби є багатогранним і потребує комплексного підходу. Налагодження соціальних зв'язків, підвищення якості реабілітаційних програм та подолання бюрократичних бар'єрів є ключовими кроками до інтеграції військовослужбовців у мирне життя.

Таблиця 2.1.

Логічна схема інструментарію соціологічного опитування

Операційні поняття	**Індикатор**	**Шкала**	**Номер в анкеті**
1	*2*	*3*	*4*
1.Стать	Респондент вказує свою стать	номінальна	1
2. Статус	Статус респондента (військовослужбовець/член родини)	номінальна	2
3. Військова категорія	Категорія військової служби (професійний військовий, доброволець, мобілізований)	номінальна	3
4. Система соціальних відносин в армії	Наявність субординації, впорядкованості, обмеження в спілкуванні	номінальна	4
5. Складності при поверненні до мирного життя	Чи відчуває респондент труднощі під час адаптації	номінальна	5
6. Емоційні почуття при поверненні	Емоції, які переживає респондент при поверненні (радість, роздратованість, спокій тощо)	номінальна	6

1	*2*	*3*	*4*
7. Емоційна реакція на мирні ситуації	Негативні реакції на певні ситуації (наприклад, нехтування безпекою, публічні святкування)	номінальна	7
8. Зміни у звичному житті	Розбіжності в інтересах, зміна стилю життя	номінальна	8
9. Джерела соціальної підтримки	Хто є основним джерелом підтримки (чоловік/жінка, друзі, колеги тощо)	номінальна	9
10 Проблеми з оформленням документів	и є труднощі з оформленням (довгі процедури, бюрократія)	номінальна	10
11. Участь у програмах реабілітації	В яких реабілітаційних програмах бере участь респондент	номінальна	11
12. Ситуація, у якій потрібна допомога	Причини звернення по допомогу (погане самопочуття, суїцидальні думки, агресія)	номінальна	12
13 Джерела отримання інформації	Які канали інформації використовує респондент	номінальна	13
14. Відчуття себе іншою особою	Чи відчуває респондент зміну в своєму сприйнятті себе	номінальна	14
15. Зміни у характері/світогляді	Нові цінності чи установки (цінність життя, дисциплінованість, готовність захищати права)	номінальна	15
16. Вплив військової служби на соціальні відносини	Зміни у колі спілкування, роботі чи знайомствах	номінальна	16
17. Бажана соціальна підтримка	Які форми підтримки є найбільш важливими (швидке вирішення питань, підтримка спільноти)	номінальна	17

Дана таблиця описує логічну схему інструментарію для соціологічного опитування, що досліджує різні аспекти життя респондентів після проходження військової служби або їхнього перебування в умовах війни. Вона наводить

операційні поняття, відповідні індикатори (питання), шкалу вимірювання (номінальна) та номер запитання в анкеті. Кожне поняття описує певний аспект досліджуваної теми, при цьому всі індикатори оцінюються за номінальною шкалою (тобто без порядку або числових значень). Всі запитання стосуються різних аспектів адаптації та реабілітації осіб, які проходили військову службу, та соціальних змін, які вони можуть відчувати.

Рис. 2.2. Візуалізація результатів соціологічного дослідження, осіб

Чоловіки складають більшу частину респондентів, що відповідає загальній демографії військовослужбовців, де переважає чоловіча стать. Вони активно брали участь у військових діях, часто виступаючи на передовій. Їхній досвід включає безпосередні зіткнення з труднощами служби та адаптації після повернення. Жінки, які взяли участь у дослідженні, (65 осіб) є як військовослужбовицями, так і членами родин військових. Їхній досвід може включати служіння в армії у ролі медиків, зв’язківців або штабних працівників. Також значна частина жінок була залучена як підтримуючий тил для чоловіків-військовослужбовців.

Таблиця 2.2.

Порівняльний аналіз категорій рекрутування до армії

Категорія	Переваги	Виклики
Мобілізовані особи	Швидке поповнення ресурсів	Можлива низька підготовка та адаптація
Професійні військові	Висока кваліфікація, стабільність армії	Високий рівень стресу, потреба у постійній підготовці
Добровольці	Висока мотивація, швидка реакція	Неоднорідність підготовки, потреба в навчанні

Ефективне рекрутування до армії базується на збалансованому використанні кожної категорії:

- Мобілізовані особи забезпечують кількісну перевагу під час надзвичайних ситуацій.
- Професійні військові створюють основу збройних сил, підтримуючи високу якість управління та операцій.
- Добровольці додають до складу армії ентузіазм, моральний дух і швидкість у кризових ситуаціях. Успіх залежить від інтеграції цих груп через належне навчання, підтримку та соціальну адаптацію.

Таблиця 2.3.

Орієнтовна динаміка чисельності ЗСУ, тис. осіб

Рік	Чисельність (орієнтовно)	Основні події
1	*2*	*3*
2014	~180	Початок російської агресії, мобілізація
2015	Зростання	Продовження бойових дій, збільшення чисельності контрактників
2016	Стабілізація	Перехід до позиційної війни, реформи у ЗСУ
2021	~260	Реформи ЗСУ, збільшення фінансування
2022	Значне зростання	Повномасштабне вторгнення росії, загальна мобілізація
2023	Продовження зростання	Бойові дії, поповнення особового складу
2024	~800	Станом на початок 2024 року, за різними оцінками

Опис змін чисельності ЗСУ з 2014 по 2024 рік демонструє тенденції, які безпосередньо залежать від безпекової ситуації, рівня загроз і реформування армії.

1. 2014–2016 роки (Ріст через кризу): Початок війни з РФ спричинив термінову мобілізацію, зростання чисельності і формування резерву. Однак системних реформ ще не було запроваджено.
2. 2017–2021 роки (Стабілізація): Чисельність стабілізувалася завдяки впровадженню контрактної служби. Реорганізація армії та її адаптація до стандартів НАТО були головними завданнями цього періоду.
3. 2022–2024 роки (Експоненційне зростання):

- Повномасштабне вторгнення спричинило значний ріст чисельності за рахунок загальної мобілізації.
- Армія залучає все більше професійних кадрів і мобілізованих для підтримання обороноздатності.

Основні фактори впливу на динаміку чисельності ЗСУ:

- Безпекова ситуація: Основний рушій зростання, особливо в кризові періоди.
- Реформи: Запровадження стандартів НАТО, покращення фінансування та умов служби.
- Мотивація громадян: Добровільне поповнення армії через патріотизм та бажання захистити країну.
- Мобілізаційний потенціал: Підтримання резерву через мобілізацію в критичні моменти.

Чисельність ЗСУ значно зросла за останнє десятиліття, що свідчить про готовність України адаптувати свої сили до нових викликів. Пік чисельності у 2024 році свідчить про серйозність безпекової ситуації та значну мобілізаційну готовність країни.

З 2014 до 2024 роки чисельність Збройних Сил України (ЗСУ) значно зросла у зв’язку з військовими викликами, які постали перед країною. Важливим аспектом цього періоду є динаміка залучення чоловіків і жінок до військової служби. Історично українська армія мала переважно чоловічий склад, однак, починаючи з 2014 року, кількість жінок у ЗСУ також поступово збільшується, що є наслідком змін у соціальних поглядах, впровадження гендерної рівності та зростання потреб у різноманітних спеціалізаціях.

Зростання чисельності жінок у ЗСУ як видно з даних таблиці, що у 2014 році жінки складали лише близько 5,6% особового складу. У 2024 році їхній

відсоток зріс до 12,5%, що свідчить про поступову інтеграцію жінок у військову сферу.

Причинами зростання є:

- ✓ Введення гендерної рівності у військовій службі.
- ✓ Розширення переліку військових посад, які можуть обіймати жінки.
- ✓ Підвищення суспільної мотивації та визнання ролі жінок у захисті країни.

Попри зростання чисельності жінок, чоловіки продовжують домінувати в складі ЗСУ через традиційну специфіку військових професій. Відсоток жінок зростав стабільно протягом останніх десяти років, зокрема в мирний час (2016–2021). Жінки залучені як у бойові підрозділи, так і в медичну, логістичну, інформаційну та адміністративну діяльність. Чисельність жінок у ЗСУ значно зросла, що відображає як еволюцію суспільних поглядів, так і розширення функцій армії. Збільшення кількості жінок на службі покращує гендерний баланс та сприяє підвищенню ефективності армії завдяки їхній участі у різних сферах.

Подальше залучення жінок до ЗСУ вимагає створення умов для гендерної рівності, зокрема адаптації інфраструктури, підтримки в службі та підвищення обізнаності суспільства про роль жінок у захисті країни.

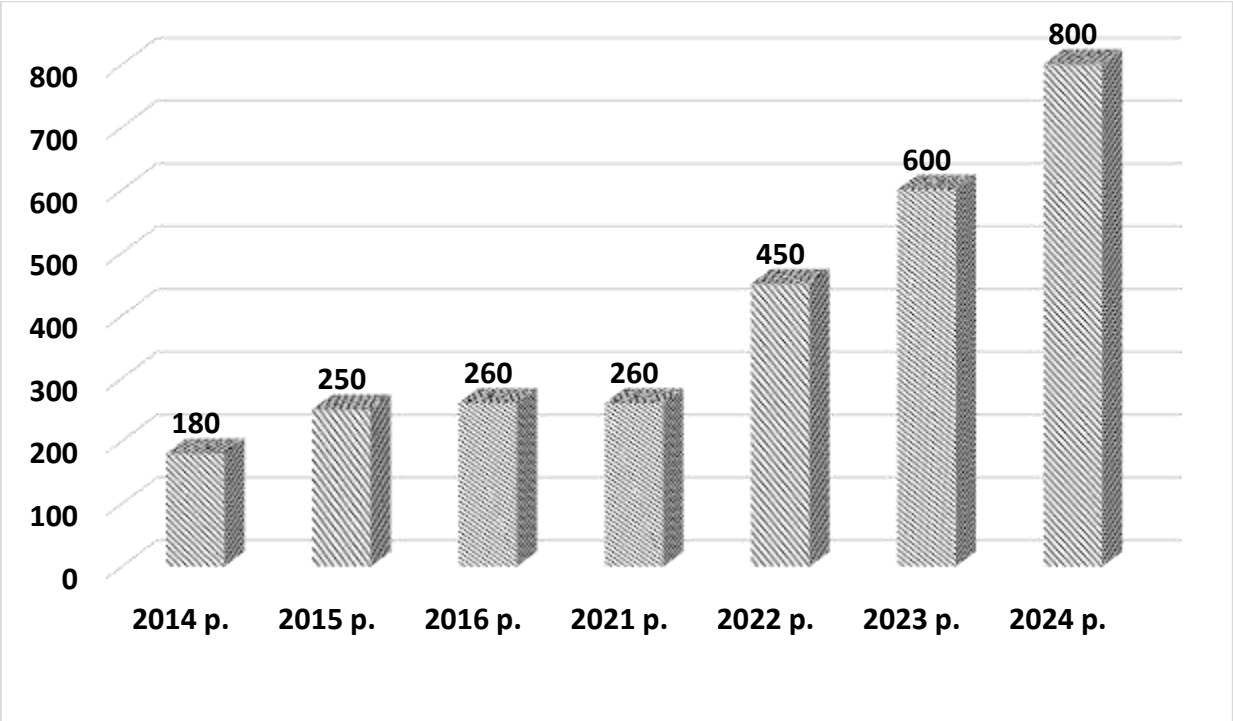

Рис. 2.3. Динаміка чисельності Збройних сил України, тис осіб

Таким чином на основі даних рисунка ми бачимо, що у 2024 році загальна чисельність ЗСУ є найбільшою, вона становила 800 тис. осіб, що на 620 тис. осіб більше порівняно із показником 2014 року.

З 2014 року в Україні було розроблено та впроваджено низку програм, спрямованих на соціальну адаптацію військовослужбовців, зокрема у зв'язку з наслідками війни, участю в бойових діях та посттравматичним стресовим розладом. Ці програми сприяють їхньому поверненню до мирного життя, зменшенню стресу та психоемоційного навантаження, а також інтеграції до цивільного суспільства.

Таблиця 2.4.

Динаміка чисельності чоловіків і жінок у Збройних Силах України за період з 2014 по 2024 роки, тис. осіб

Роки	Всього кількість ЗСУ	Чоловіки	Жінки
2014	~180	~170	~10
2015	~250	~230	~20
2016	~260	~235	~25
2021	~260	~230	~30
2022	~450	~400	~50
2023	~600	~530	~70
2024	~800	~700	~100
Абсолютне відхилення (+, -)	~620	~530	~90

З даної таблиці видно, що протягом 2014–2024 років чисельність чоловіків значно зросла, від ~170 тис осіб у 2014 році до ~700 тис осіб у 2024 році. Найбільший приріст спостерігається після 2021 року, що пов'язано з початком повномасштабної агресії росії у 2022 році та загальною мобілізацією.

З 2014 по 2024 рік чисельність жінок також суттєво зросла: з ~10 тис осіб у 2014 році до ~100 тис осіб у 2024 році. Частка жінок поступово збільшувалася завдяки розширенню можливостей для участі жінок у військовій службі.

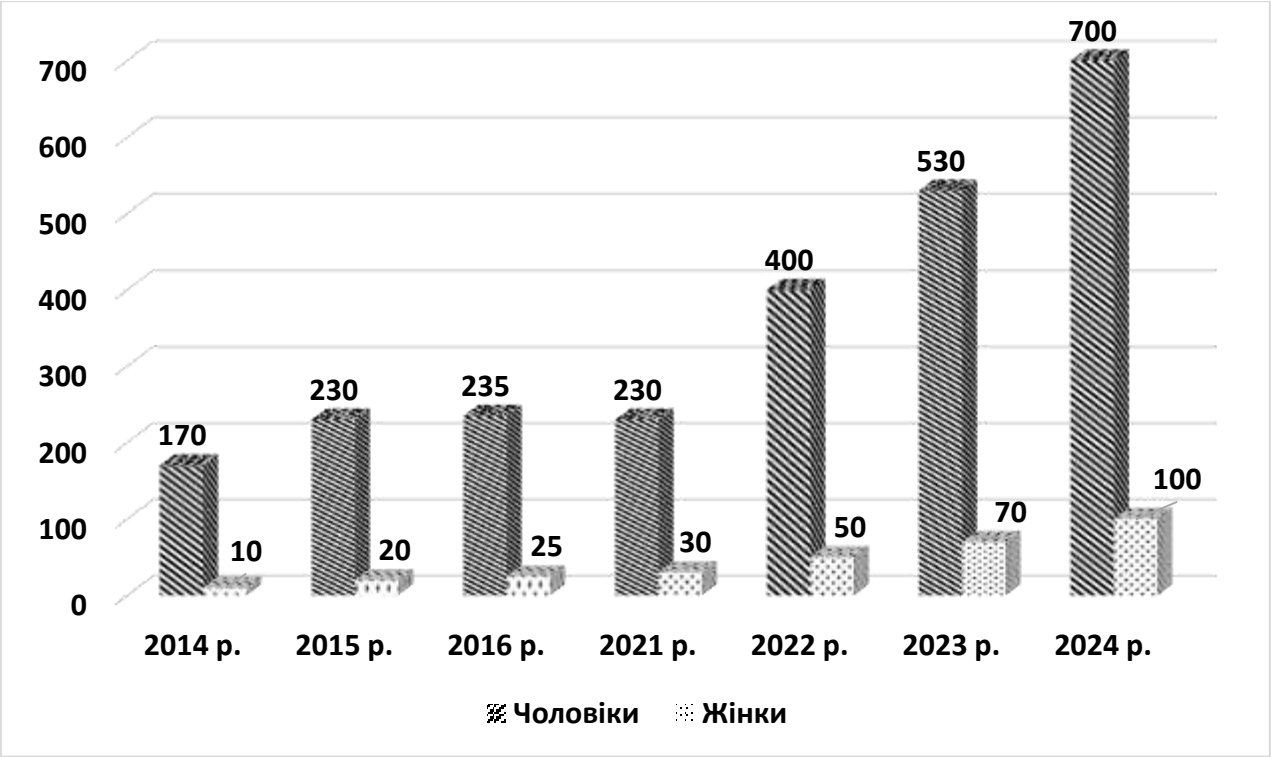

Рис. 2.4 Динаміка чисельності чоловіків і жінок у Збройних Силах України за період з 2014 по 2024 роки, тис. осіб

Обидві групи демонструють стабільне зростання, але приріст чоловіків відбувається швидшими темпами. У 2023–2024 роках темпи зростання чисельності жінок є відносно стабільними порівняно з попередніми роками. Чоловіки продовжують складати більшу частину особового складу, проте частка жінок у ЗСУ постійно зростає, що відображає тенденцію до інтеграції гендерної рівності.

Таблиця 2.5.

Структура Збройних Силах України за статевою ознакою за період з 2014 по 2024 роки, %

Роки	Чоловіки	Жінки
2014	94,44	5,56
2015	92,00	8,00
2016	90,38	9,62
2021	88,46	11,54
2022	88,89	11,11
2023	88,33	11,67
2024	87,50	12,50
Абсолютне відхилення (+, -)	-6,94 в.п.	6,94 в.п.

Чоловіки складають переважну більшість у складі ЗСУ протягом усього періоду.

За аналізований період відсоток чоловіків у ЗСУ зменшився з 94,44% до 87,50%, тобто на 6,94 відсоткових пункти. При цьому відсоток жінок у лавах ЗСУ збільшився на 6,94 відсоткових пункти.

Найбільший приріст чисельності відбувся після 2021 року через мобілізацію, викликану повномасштабною агресією росії. Частка жінок демонструє стабільне зростання. З ~10 тис осіб у 2014 році вона збільшилася до ~100 тис осіб у 2024 році. Це свідчить про розширення ролі жінок у ЗСУ, включаючи нетрадиційні військові ролі. Загальна чисельність зросла майже в 4 рази з 2014 по 2024 рік, що відображає активізацію оборонної політики України.

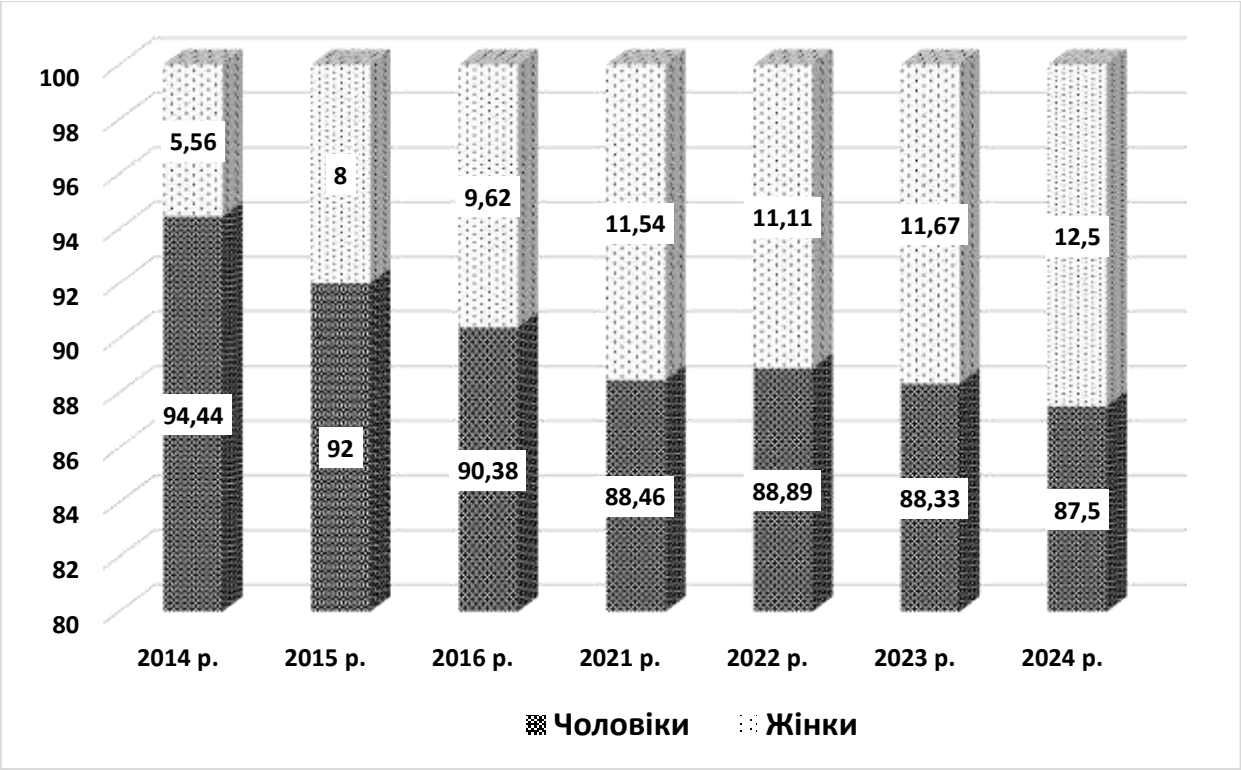

Рис. 2.5. Структура Збройних Силах України за статевою ознакою у 2014 - 2024 роки, %

З даних рисунка ми бачимо, що найменший відсоток чоловіків у лавах ЗСУ спостерігався у 2021 році (88,46%), а найбільший – у 2014 році 94,44%. Пояснити це можна початком вторгнення ворога в Україну.

Рисунок показує відсоток кожної статі у загальній чисельності ЗСУ. Видно, що, попри зростання чисельності жінок, чоловіки залишаються домінуючою групою. Зростання чисельності як чоловіків, так і жінок у ЗСУ є свідченням активної модернізації армії та її адаптації до сучасних викликів. Роль жінок стає дедалі значущішою, що сприяє розвитку інклюзивності та гендерної рівності в оборонному секторі.

Таблиця 2.6.

Перелік програм соціальної адаптації військовослужбовців у 2014–2024 роках

Роки	Назва програми	Опис програми	Основні цілі та завдання	Результати
1	*2*	*3*	*4*	*5*
2014	Програма психологічної реабілітації	Психологічна підтримка військовослужбовців, які брали участь у бойових діях	Подолання ПТСР, стресу, депресії, допомога в адаптації до цивільного життя	Зменшення стресових розладів, покращення емоційного стану.
2015	Програма реабілітації через арт-терапію	Використання мистецьких методів для психотерапевтичного відновлення	Подолання травм і стресу через творчість, арт-терапевтичні методи	Позитивний вплив на емоційний стан, зниження рівня тривоги.
2016	Програма реабілітації для ветеранів	Психологічна і медична реабілітація ветеранів війни	Відновлення фізичного та психічного здоров’я, інтеграція в громаду	Покращення здоров’я, зниження рівня агресії та соціальної ізоляції.
2017	Програма перепідготовки військових	Перепідготовка до цивільних професій через навчальні курси та тренінги	Підвищення кваліфікації для працевлаштування в цивільному секторі	Збільшення кількості працевлаштованих ветеранів, покращення професійних навичок.
2018	Програма "Ветеран-громада"	Програма соціальної інтеграції ветеранів через взаємодію з громадою	Створення партнерств між ветеранами та громадами, підтримка ветеранів	Зміцнення соціальних зв'язків, покращення ставлення до ветеранів.
2019	Програма "Військовий-волонтер"	Взаємодія військовослужбовців з волонтерами для підтримки постраждалих	Підтримка волонтерів і військових в процесі адаптації до мирного життя	Позитивний досвід соціальної підтримки та взаємодії з громадськими організаціями.

1	*2*	*3*	*4*	*5*
2020	Програма медичної реабілітації	Лікування фізичних травм, реабілітація через сучасні медичні технології	Відновлення фізичної форми, протезування, лікування психічних травм	Зниження рівня інвалідності серед ветеранів, покращення фізичного стану.
2021	Програма соціальної адаптації ветеранів	Соціальні програми для забезпечення житлом, працевлаштування, психосоціальна підтримка	Зменшення соціальної ізоляції, надання допомоги в адаптації в громаді	Підвищення рівня зайнятості серед ветеранів, стабільність у сімейних стосунках.
2022	Програма "Військові родини"	Підтримка родин військовослужбовців через медичні та психологічні консультації	Підтримка родин під час бойових дій, відновлення родинних стосунків	Покращення психологічного стану членів родини, допомога в адаптації.
2023	Програма реабілітації через волонтерську діяльність	Ветерани працюють з волонтерами, допомагаючи іншим військовим та цивільним	Створення благодійних організацій для соціальної підтримки, допомога однодумцям	Позитивний вплив на моральний стан ветеранів, соціальна інтеграція.
2024	Програма цифрових навичок для ветеранів	Навчання цифровим технологіям, IT-компетенціям для роботи в сучасному світі	Підвищення технологічної грамотності ветеранів, працевлаштування в IT-сфері	Підвищення рівня працевлаштованості, покращення технічних навичок.

З даних таблиці видно, що програма соціальної адаптації військовослужбовців передбачає:

Психологічну реабілітацію: Програми, спрямовані на зменшення стресу, ПТСР і депресії, були одними з перших в умовах воєнного стану. Вони дозволили військовим і їхнім родинам отримати психологічну підтримку, що стало необхідним елементом для їх адаптації.

Перепідготовку та працевлаштування: Програми перепідготовки, зокрема через навчання новим професіям і кваліфікаціям, стали важливими для забезпечення економічної стабільності ветеранів, адже повернення до цивільного життя часто пов'язане з труднощами у працевлаштуванні.

Соціальну інтеграцію: Програми, такі як "Ветеран-громада" та "Військовий-волонтер", забезпечили соціальну інтеграцію військових через активну взаємодію з громадами, допомогу у відновленні соціальних зв'язків і адаптації до мирного життя.

Медичну і фізичну реабілітацію: Програми фізичної реабілітації, зокрема в медицині та протезуванні, дозволили багатьом ветеранам повернутися до нормального фізичного стану, що стало ключовим фактором для подолання травм і відновлення функціональності.

Родинну підтримку: Програми, спрямовані на підтримку родин військовослужбовців, допомогли зберегти сімейну стабільність і психоемоційний баланс під час бойових дій, що знизило рівень стресу та соціальної ізоляції.

Інтеграція військових у цивільне життя стала однією з основних цілей державних програм адаптації, що показало їх важливість для стабільності суспільства в умовах війни.

Різноманітність програм дозволила покрити широкий спектр потреб військовослужбовців: від медичних до соціальних, від психологічних до професійних. Це сприяло покращенню якості життя ветеранів.

Зростаюча увага до проблем ветеранів виявляється через впровадження нових ініціатив, зокрема щодо технологічної освіти та соціальних послуг.

Програми адаптації мають тривалий ефект, але потребують подальшого удосконалення і фінансування для забезпечення комплексної підтримки військовослужбовців і їх родин у мирний час.

2.2. Соціальна адаптація військовослужбовців та членів їх родин в умовах воєнного стану

Практики соціальної адаптації військовослужбовців та членів їх родин в умовах воєнного стану в Україні пов'язані з діючим законодавством, практиками громадянського суспільства, впровадженням досвіду інших країн, системи соціальної адаптації та реабілітації яких розглядаються як успішні в світовій практиці (США, Канада, Велика Британія та ін.).

Соціальна адаптація орієнтована перш за все на співпрацю з родиною, а не тільки військовослужбовцем; створення комфортних умов та збереження приватності та конфіденційності; розвиток мереж підтримки; співпрацю. Заходи з соціальної адаптації включають професійну реабілітацію, коучинг, підтримку та будь-яке інше навчання, яке потрібно для повернення до роботи та повернення у мирне життя. Ключовим принципом є керована підтримка, яка надається сторонніми особами для вирішення складних для особи питань [36].

Зміст соціальної адаптації згідно діючого законодавства включає перелік позицій:

- ✓ допомога в аналізі особистої життєвої ситуації, визначення кола ключових проблем та пошук шляхів їх вирішення;
- ✓ залучення самої особистості до активної участі у впорядкуванні та налагодженні життя, адже відсутність соціальної включеності та особистої відповідальності у середньо- та довгостроковій перспективах значно знижують рівень соціальної адаптації;
- ✓ представлення актуальної інформації щодо аспектів соціального захисту, можливості участі у програмах, заходах, отриманні державних гарантій, на які має право претендувати людина;
- ✓ представництво інтересів особи у випадках, коли вона не може самостійно це зробити або не має осіб, які можуть офіційно представляти її інтереси;

- ✓ надання психологічної допомоги (шляхом звернення до відповідних фахівців);
- ✓ корекція стану та поведінки у повсякденному житті (у разі коли людина відчуває складнощі або неспроможність впоратись з цим аспектом самостійно);
- ✓ розвиток соціальних навичок та здатності вирішувати соціальні проблеми ефективно і самостійно. Мова не йдеться про втрату навичок при перебуванні в армії, а про те, що стиль спілкування та вирішення проблем є принципово різним, та змішування цих практик і систем не є ефективним;
- ✓ участь в організаціях груп самодопомоги, які є ефективним інструментом підтримки, адже складаються з кола рівних: осіб, які мають подібний досвід і слова та дії яких користуються більшим рівнем довіри;
- ✓ допомога у зміцненні сімейних та суспільних зв'язків;
- ✓ участь у громадських заходах, які розширюють коло контактів та формують почуття включеності до життя;
- ✓ сприяння працевлаштуванню, консультації щодо отримання освіти;
- ✓ сприяння ресоціалізації;
- ✓ забезпечення транспортом;
- ✓ сприяння отриманню інших видів соціальних послуг в залежності від проблем конкретної особи

Аналіз зв'язків між показниками соціальної підтримки та показниками психічного та фізичного благополуччя показує, що усі змінні соціального зв'язку були статистично пов'язані з результатами психічного здоров'я. Зокрема, у військовослужбовців, які перебували в групі високої соціальної підтримки, була менша депресія протягом життя, менша ймовірність суїцидальних думок протягом життя та нижчі показники користування психіатричними послугами. Частина даних, отриманих в результаті досліджень, зосереджена на двох показниках соціальних зв'язків: соціальній підтримці та підтримці у пошуку

допомоги після розгортання соціальної дезадаптації. Ці два результати послідовно пов’язані з показниками здоров’я та використання соціальних послуг і вони відображають аспекти моделі стресового процесу. [15].

Модель із соціальною підтримкою як залежною змінною показує, що сімейний стан, самооцінка, психологічна стійкість, звернення за допомогою після розгортання соціальної дезадаптації та сільське розташування значною мірою пов’язані з цією змінною. Як виявлено, одружені респонденти приблизно в 3,5 рази частіше повідомляють про високий рівень соціальної підтримки порівняно з неодруженими колегами.

З іншого боку, низька самооцінка та низька психологічна стійкість знижують ймовірність високої соціальної підтримки. Звернення за допомогою також пов’язане з вищим рівнем соціальної підтримки. Респонденти, які живуть у сільській місцевості, мають приблизно в 2 рази більше шансів отримати високу соціальну підтримку, порівняно з тими, хто живе у передмісті/міській місцевості.

Пошук допомоги показує дещо інший набір змінних, які передбачають цей результат. Наприклад, одруження і життя в сільській місцевості пов’язані з меншою поведінкою, спрямованою на пошук допомоги, тоді як досвід бойових дій і повідомлення про високу соціальну підтримку пов’язані з більшим зверненням за допомогою. Інші змінні, такі як рівень освіти та негаразди в дитинстві, не пов’язані з поведінкою, спрямованою на пошук допомоги.

Звернення за допомогою пов’язане певними наслідками (ПТСР, депресія, використання служб психічного здоров’я, суїцидальні думки), тоді як соціальна підтримка пов’язана лише з депресією. Однак звернення за допомогою пов’язане з гіршими результатами психічного здоров’я та більшим використанням послуг.

Соціальна підтримка, з іншого боку, пов’язана з кращими результатами психічного здоров’я (тобто меншим рівнем депресії). [37].

Одруження, наявність таких психологічних ресурсів, як самооцінка та психологічна стійкість, а також проживання в сільській місцевості підвищують

шанси військовослужбовців отримати сильну соціальну підтримку, тоді як військовослужбовці, які шукають підтримки від інших, щоб впоратися з проблемами, мають меншу ймовірність бути одруженими, частіше відчувати стрес, пов'язаний з кількома бойовими турами, повідомляти про високу соціальну підтримку та частіше проживати в міських/приміських районах.

Соціальні зв'язки та ресурси соціальної підтримки є найбільш корисними для захисту благополуччя, коли людина переживає багато стресових подій. Військовослужбовці з багатьма соціальними зв'язками (тобто з високою соціальною підтримкою та соціальним капіталом), як правило, мають кращий добробут і менше користуються послугами порівняно з тими, хто був більш соціально ізольованим. Тобто ці соціальні зв'язки можуть захистити військовослужбовця від життєвих подій, пов'язаних із бойовими діями, негараздів у дитинстві та останніх стресових подій.

Проте ті військовослужбовці, які активно зверталися за допомогою до інших, частіше мали проблеми з психічним здоров'ям і часто користувалися послугами. Цей висновок свідчить про те, що військовослужбовці бойових дій, які страждають від травм, пов'язаних із військовою службою, можуть отримувати значну допомогу від своєї неофіційної мережі опіки та отримувати користь від цих зв'язків. Сьогодні військовослужбовці мають різноманітні варіанти медичної допомоги. Крім того, все більше обговорюється необхідність змінити спосіб надання медичної допомоги цій групі. Проблеми надання послуг включають стигмацію звернення за допомогою та можливість не знайти кваліфікованих лікарів.

За результатами міжнародних досліджень менш, ніж третина учасників відчуває високий рівень соціальної підтримки, більшість із них повідомляють про низький або середній рівень соціальної підтримки. Чоловіки мають вищу соціальну підтримку, ніж жінки. Вік значною мірою пов'язаний із вищої соціальною підтримкою, яку мали молодші учасники (до тридцяти років), ніж

старші учасники (від сорокових років), які мали низьку або середню соціальну підтримку [38].

Серед виявлених закономірностей значущими можна вважати такі:

1) 25% військовослужбовців вважають, що перехід до мирного життя є тривалим та досить складним;

2) 10% зазначають, що після переходу до цивільного життя вони відчувають складнощі з організаційними питаннями, впорядкуванням повсякденних справ, виконанням звичних обов'язків;

3) майже 80% зазначають, що вони в той чи іншій мірі отримували пільги від держави, державних установ, приймали участь в спеціально організованих програмах реабілітації та адаптації;

4) основними проблемами як правило є отримання вищої освіти, кредиту на придбання житла, пенсії, пошук роботи;

5) у порівнянні з іншим людьми військовослужбовці схильні себе оцінювати як більш дисциплінованих, патріотичних, лояльних.

А. Мурашенко зазначає, що умовно шлях соціальної адаптації можна поділити на три етапи: робота з родинами, розв'язання соціальних та юридичних питань, соціалізація. Робота з родинами включає дружин, матерів, партнерів/партнером, інколи – дорослих дітей. Робота пов'язана з усвідомленням того факту, що участь у військових діях змінює особистість людини та її поведінку, що впливає на відносини всередині родини не вимагає додаткових зусиль щодо налагодження відносин. Вирішення соціальних та юридичних питань пов'язане з отриманням виплат, оформленням втрачених документів, отриманням довідок, проходженням медичних комісій. Часто ці заходи супроводжуються додатковим стресом та частина військовослужбовців може добровільно відмовитись від проходження даних процедур.

Мова йдеться про залучення до життя в громаді у широкому сенсі, адже перехід до мирного життя часто супроводжується тимчасовим безробіттям, яке

знищує рівень самооцінки та розвиток почуття безпорадності. Цей етап часто також супроводжується розірванням дружніх зв'язків, різкою зміною кола спілкування, що суттєво впливає на людину.

Гарні результати показує залучення до цих етапів самих військових, які добре розуміються на проблемах та станах самих людей, їх переживаннях та очікуваннях. Соціальна адаптація також включає залучення соціального супроводу, який може забезпечуватись різними структурами держави та громадянським суспільством також [39; 40].

Отже, соціальна адаптація військовослужбовців та членів їх родин діалектично пов'язана з поняттям соціальної дезадаптації. Проявом соціальної дезадаптації є використання негативних стратегій взаємодії із соціальним середовищем, серед яких цілеспрямоване уникнення спілкування з іншими людьми; уникнення будь-яких згадок щодо військового досвіду та пережитих подій; агресивна поведінка (спрямована на себе або на інших людей); надмірне захоплення роботою.

Соціальна адаптація може здійснюватись на декількох рівнях: мікро- мезо та макро.

Мікрорівень пов'язаний із комфортним та екологічним спілкуванням з близьким оточенням, їх підтримкою та розумінням; мезорівень представлений діяльністю окремих організацій та установ, які надають послуги з соціальної адаптації; макрорівень пов'язаний з державною регуляцією даного процесу: розробкою та впровадженням стратегій, концепцій, програм підтримки та соціальної адаптації військовослужбовців та членів їх родин.

Специфіка соціальної адаптації військовослужбовців та членів їх родин полягає в тому, що родина є цілісною системою та наявність травмуючого досвіду у будь-якого з її членів завжди відбивається на інших.

Перед початком програми соціальної адаптації бажаною процедурою є діагностика всіх членів родини з метою виявлення реальної кількості осіб, які потребують допомоги.

Метою соціальної адаптації є повернення до повноцінного життя, інтеграція людини у спільноту, її самореалізація та самоактуалізація.

Соціальна адаптація військовослужбовців та членів їх родин в умовах воєнного стану пов’язана з трьома базовими етапами: роботою з родиною; допомогою у вирішенні юридичних та соціальних питань; допомогою у соціалізації (у широкому сенсі).

Соціальна адаптація та її успішність корелюють з наявністю фахової освіти (отриманої до вступу до армії), віком, статтю, наявністю родини, рівнем самооцінки, місцем проживання, готовністю до прийняття допомоги.

РОЗДІЛ 3. ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНОЇ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Розглядаючи моделі соціальної адаптації військовослужбовців болгарські дослідники Венелін Терзієв та Севдаліна Дімітрова справедливо вказують на визначальний вплив комплексу внутрішніх і зовнішніх факторів на формування певного підходу до цього процесу у конкретному суспільстві. Загалом, на їх думку, для сучасних суспільств є характерними три можливі моделі соціальної адаптації військовослужбовців, а саме: інституційна, частково інституційна та надінституційна (extrainstitutional) [33, с.88].

Свого роду умовами інституційної моделі є розвинуті правова система та індустріальна чи пост-індустріальна економіка, а також демократична система врядування. З одного боку, ця модель забезпечує матеріальну і соціальну підтримку військових та членів їх сімей на рівні, що зазвичай перевищує середні стандарти по країні. Вона підтримує престиж професії і робить її привабливою для значної частини суспільства. З іншого боку, інституційна модель передбачає чітке правове регулювання всіх сторін діяльності збройних сил, контрактний принцип їх формування та всеохоплюючий цивільний контроль.

Частково інституційна модель притаманна для країн з несформованою системою соціального захисту, де гарантії та виплати військовим носять випадковий чи фрагментарний характер. Така неврегульованість дозволяє залучати збройні сили до виконання невластивих функцій, які іноді суперечать правовим актам. Матеріальне і соціальне забезпечення військових є співвідносним із середніми показниками по країні. Проте престиж професії є суттєво нижчим у порівнянні з інституційною моделлю. Армія відчуває певні проблеми із забезпеченням та залученням новобранців [33].

Зрештою надінституційна модель панує у країнах, де військові знаходяться при владі або справляють на неї визначний вплив. Збройні сили фактично діють за 10 законами воєнного часу, втручаються в різні сфери життя суспільства. Військові мають суттєві соціальні і економічні переваги над цивільними [33].

Автори дуже слушно вказали на економічні, соціальні, політичні умови та наслідки формування різних моделей соціального захисту військових. Нам видається, що запропоновані моделі доволі повно співпадають з можливою класифікацією функцій армії, як соціального інституту, у різних суспільствах. Їх так само можна визначити як інституційні (виключно захист від зовнішнього ворога), частково інституційні та надінституційні. Це дозволяє з великою долею ймовірності говорити про тісний зв'язок між рівнем інституалізації різних соціальних інститутів суспільства. Важко уявити надінституційну систему соціального захисту в суспільстві, де існує армія, що виконує чіткі інституційні функції. Так само складно уявити і зворотній приклад. Таким чином, подальший аналіз, на нашу думку, повинен базуватися на визначенні соціальних функцій, які покладаються суспільством на такі інститути як армія і її соціальний захист.

Розглядаючи формування інституційної моделі соціальної адаптації військовослужбовців ми спираємося, в першу чергу, на положення теорії структурного функціоналізму Талкотта Парсонса щодо соціальної системи і соціальних інститутів [32]. Тобто під поняттям інституалізації мається на увазі не тільки процес впорядкування і унормування відносин в сфері адаптації військовослужбовців, але й чітке визначення соціальних функцій цього процесу. Іншими словами, соціальна адаптація розглядається з точки зору задоволення загальних потреб суспільства у цілому, її потенційної користі не тільки для ветеранів, але й для інших інститутів суспільства, а саме: економіки, політики, освіти тощо.

У різні історичні періоди правителі запроваджували різноманітні методи заохочення для рекрутів, з метою збільшення чисельності власних сил. На

потенційних солдат намагалися вплинути шляхом морального і релігійного навіювання, стверджуючи про священний обов'язок, через матеріальне стимулювання, обіцяючи високу зарплатню та можливість поживитися за рахунок розграбування ворожих територій, та навіть за допомогою банального примусу, коли політично чи економічно залежні верстви населення змушували служити володарю. За великим рахунком, всі ці заходи стимулювання нікуди не зникли, але зазнали значних змін, стали більш витонченими та завуальованими. На нашу думку, ці трансформації спричинені формуванням суспільств нового типу з притаманною їм інституалізацією різних сфер життя, суспільним контролем над інститутами та сприйняттям індивіда не просто як цінності, а як основного виробника благ. В даному контексті армія перестала бути особливим суспільним станом, забавкою чи інструментом в руках правителя, а стала одним із багатьох соціальних інститутів. Її якісний і кількісний стан відображає потреби суспільства і прямо залежить від стану інших соціальних інститутів, наприклад, економіки. Зрештою дослідники вказують на одне з найбільших досягнень людства за всю його історію, а саме – війна перестала бути нормальним станом відносин між державами і перетворилася на щось надзвичайне, не типове для нормального розвитку суспільства [30, с.25]. Це докорінно змінило і сприйняття військового. Він перестав бути «людиною короля» і перетворився у свого роду найманого працівника, який фахово виконує протягом певного періоду часу специфічну роботу за відповідну винагороду. Її розмір також в значній мірі залежить від того, наскільки суспільству потрібні такі послуги. Залучення індивіда до війська – це втрата економічної одиниці для інших соціальних інститутів. З іншого боку, звільнення з армії, а особливо масова демобілізація після закінчення воєнних дій – це додаткове навантаження на ринок праці, систему охорони здоров'я і соціального захисту і навіть на такі інститути як політика і сім'я. Таким чином, з точки зору суспільства, перехід від військового

до цивільного життя є нічим іншим як переміщенням індивіда з одного до іншого або інших соціальних інститутів.

Як раніше зазначалося, сучасні суспільства визнають виняткову особливість служби в армії та продовжують використовувати традиційні засоби заохочення і винагороди, а саме: підтримують соціальний престиж військової професії, надають спеціальні пенсії та грошові компенсації, пропонують ряд медичних і соціальних послуг тощо. Однак, найважливішим є те, що ця допомога все більше розглядається не в контексті особистої винагороди за службу, а як необхідна інвестиція суспільства у збереження власної рівноваги шляхом адаптації та залучення колишніх військових до цивільних інститутів.

Таке розуміння необхідності переходу від винагороди чи відшкодування до соціальної адаптації пов'язане з негативним досвідом демобілізації після Першої світової війни. У США раптова поява мільйонів нових людей на ринку праці у поєднанні зі скороченням воєнних замовлень буквально обвалили ринок праці і значно погіршили наслідки економічної кризи і депресії 30-х років XX століття [31]. Винагороди для демобілізованих солдат у вигляді бонусних сертифікатів, свого роду пенсійних виплат, не тільки не пом'якшили проблему, але й значно її загострили. В умовах економічної кризи, зростаючого безробіття, скорочення надходжень до бюджету, уряд був просто неспроможним виконувати зобов'язання. У свою чергу, це призвело до масових протестів, кульмінацією яких став Бонусний марш на Вашингтон 1932 року. Стало цілком очевидним, що такий підхід до переходу солдат від воєнного до цивільного життя не приносить користі ветеранам, а ще й несе суттєву загрозу соціальній стабільності всього суспільства.

Вважається, що одним із першим законів, які заклали основу інституційного підходу до адаптації військовослужбовців, став «Акт реадаптації службовців», відомий як «G.I. білль Монтгомері», прийнятий 1944 року. Закон надавав усім

ветеранам, хто провів більше 90 днів в армії цілий ряд пільг і можливостей. Були передбачені цільові виплати для покриття витрат, пов'язаних з житлом та навчанням демобілізованих. Уряд брав на себе оплату за навчання у коледжах, вищих навчальних та професійно-технічних закладах. Закон надавав можливості пільгових іпотеки та кредитів для започаткування бізнесу, а також річної компенсації з безробіття [32].

Недоліки традиційної інституційної моделі соціальної адаптації військовослужбовців іноземні автори схильні пояснювати переважно двома основними причинами. По-перше, вона скоріше реагує на виклики, а не упереджує їх. По-друге, традиційна система перетворює військовослужбовця у пасивного набувача пільг і послуг, який має право на свого роду «подарунковий набір» від держави. Відповідно вирішення існуючих проблем розглядається в контексті запровадження проактивних підходів і методик, які б дозволили попередити виникнення складнощів при переході до цивільного життя. Не менш важливою є зміна ролі самого військовослужбовця, а саме його активізація і дієва участь в процесі власної адаптації. Одним із відображень цього процесу є теоретичне обґрунтування і практичне запровадження так званих «подібний до подібного» підходів.

Слід зазначити, що дослідники продовжують дискутувати щодо ролі цього законодавчого акту в надзвичайно успішному та доволі безболісному переході американського суспільства з військового до мирного життя по завершенні Другої світової війни. Частина вчених вважає, що саме «G.I. білль Монтгомері» створив необхідні для цього передумови і сприяв повоєнному економічному підйому, а інші, навпаки, пов'язують успішну адаптацію ветеранів із загальним економічним зростанням США [31].

Ця дискусія не є предметом нашого дослідження, проте аналіз умов і результатів прийняття закону вказують саме на інституційний характер обраного підходу. По-перше, закон розроблявся та лобіювався ветеранськими

організаціями, такими як «Американський легіон», «Ветерани зарубіжних війн» тощо. Не зважаючи на це, його прибічники апелювали не тільки до моральних зобов'язань, але й до суспільного інтересу і невдалого досвіду ветеранів Першої світової. Уряд розумів неминучість повоєнної конверсії і скорочення воєнних замовлень на фоні масової демобілізації мільйонів людей. Тобто рішення приймалося за реальної загрози повторення гіркого досвіду Першої світової війни. Таким чином, «Акт реадаптації службовців» розглядався, перш за все, як відповідь на загрозу стабільності суспільства у цілому. По-друге, можливостями, що надавав закон, скористалася неймовірно велика кількість ветеранів. Наприклад, станом на середину 1950-х років лише пільги для навчання використали близько 8 мільйонів ветеранів [33]. Для порівняння послугами сучасної Системи охорони здоров'я Департаменту у справах ветеранів США користуються за різними оцінками лише від 13 [34] до 62 [35] відсотків ветеранів. В Україні медичними послугами скористалося близько 27 відсотків учасників АТО [16, с.121]. На нашу думку, таку разючу відмінність у популярності повоєнних заходів з адаптації, у порівнянні із сучасними аналогами, можна пояснити тільки тим, що вони в повній мірі відповідали як потребам самих ветеранів, так і суспільства у цілому. По-третє, надані законом пільги для ветеранів не тільки не стали тягарем для економіки і суспільства, але й справили на них стимулюючий вплив. Запровадження закону докорінно змінило американську систему освіти. Вона вперше стала реально доступною для великої кількості людей з незаможних верств суспільства. Залучення мільйонів ветеранів до закладів освіти сприяло найбільшому їх кількісному зростанню за всю історію країни. В багатьох університетах кількість студентів потроїлася, а кількість викладачів подвоїлася. Університети і коледжі зростали фізично, розбудовуючи 14 нові корпуси і гуртожитки. Суттєво змінився гендерний та віковий баланс. Однак найбільш важливішою стала переорієнтація вищої освіти з класичних дисциплін на ринково-орієнтовані предмети. Зміни в освіті опосередковано

справили істотний вплив на інші сфери життя суспільства. Вони сприяли зростанню якості робочої сили, з якою пов’язують стрибок у продуктивності праці у повоєнний період. Суттєве зростання середнього класу також, до певної міри, було зумовлено ростом освітнього рівня населення. В сфері житлових можливостей закон сприяв будівельному буму, міграції середнього класу до приватних будинків у передмістях, а також різкому розширенню того, що відомо як гетто для африканського та латиномовного населення, закріпленню сегрегації [31].

Отже, можна вважати, що «Акт реадаптації службовців» поклав початок інституційному підходу до соціальної адаптації військовослужбовців. Причина цього полягає не тільки в тому, що він надавав ряд можливостей для звільнених зі служби та унормовував цю допомогу, а головне тому, що при його розробці і втіленні враховувалися потреби цілого суспільства. Тобто соціальна адаптація військових перетворювалася на соціальний інститут зі своїми чітко окресленими функціями, спрямованими не тільки на ветеранів, але й на суспільство у цілому.

ВИСНОВКИ

В процесі дослідження нами було досягнуто поставленої мети, а саме: досліджено поняття та складові процесу соціальної адаптації військовослужбовців воєнного стану; проаналізовано сучасні підходи до соціальної адаптації військовослужбовців; проведено дослідження процесу формування інституційної моделі соціальної адаптації військовослужбовців.

Незважаючи на суттєві розбіжності у визначенні поняття адаптації ми вважаємо, що адаптація – це складний процес соціалізації особистості, який складається з основних дій, пов'язаних із взаємовідносинами, у тому числі внутрішнім аспектом – зміною внутрішнього світу особистості, а зовнішня форма - варіація умов середовища.

Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» не містить чіткого визначення самого поняття соціальної адаптації. Проте контекст, в якому вживається це поняття, чітко вказує саме на сферу зайнятості та професійної підготовки як на пріоритети процесу (Пункт 5, стаття 8).

В цьому контексті слід констатувати, що домінуюча модель соціальної адаптації військовослужбовців є тісно пов'язаною та, до певної міри, зумовлена загальним станом розвитку суспільства та його інститутів. Особливу роль в цьому процесі відіграють економіка, право, політика, громадянське суспільство, цивільний контроль за збройними силами та й сама армія. На нашу думку, інституційна модель соціальної адаптації військовослужбовців можлива лише за умов високого рівня інституалізації інших соціальних інститутів суспільства, в тому числі збройних сил. В даному контексті під інституалізацією слід розуміти не тільки впорядкування та унормування інститутів, але й чітке визначення і визнання їх соціальних функцій.

Саме чітке розуміння потреб широкого суспільства, а не тільки військовослужбовців, лягло в основу першого, на нашу думку, справді інституційного підходу до адаптації військовослужбовців в США по завершенні Другої світової війни. Не дивно, що він ліг в основу моделі, яку зараз прийнято називати традиційною.

Інституалізація соціальної адаптації не вирішує проблеми її змістового наповнення, а навпаки залежить від розуміння цього процесу в різні історичні періоди та за різних соціальних, економічних, політичних та культурних умов. Ми вважаємо, що саме цим зумовлена відсутність єдиного бачення, не говорячи вже про визначення, процесу соціальної адаптації як у вітчизняній, так і зарубіжній науковій літературі. Незважаючи на певне розмаїття визначень і підходів, як для вітчизняної наукової літератури, так і для офіційних установ характерним є наголос на професійну перепідготовку і пристосування до умов ринкової економіки як пріоритет в процесі та результаті соціальної адаптації.

В іноземній, переважно англомовній, літературі помітною є тенденція до двох основних змін у розумінні процесу соціальної адаптації військовослужбовців. По-перше, на заміну тлумаченню цього процесу як переміщенню особи з одного соціального інституту (армії) до інших (цивільних), який відбувається за допомогою ще інших спеціальних інститутів, приходить його визнання як пристосування до цивільного життя. По-друге, на зміну уявленню про в першу чергу психологічне пристосування приходить розуміння необхідності багатофункціональних змін: психологічних, фізичних, соціальних. Така еволюція поглядів на процес входження особи до цивільного життя знайшла своє відображення і у поступовій зміні домінуючих концепцій та відповідних термінів, які його позначають, а саме: перехід, реадаптація, реінтеграція, інтеграція до громади.

Також слід зазначити, що для зарубіжної наукової літератури характерною є посилена увага як до культурного середовища, так і до культурних факторів

процесу соціальної адаптації військовослужбовців. Роль культурного середовища розглядається як на мега рівні (цілого суспільства), так і на рівнях соціальних інститутів, наприклад армії, і соціальних груп (солдати, офіцери, жінки, тощо).

Недоліки традиційної інституційної моделі соціальної адаптації військовослужбовців іноземні автори схильні пояснювати переважно двома основними причинами. По-перше, вона скоріше реагує на виклики, а не 30 упереджує їх. По-друге, традиційна система перетворює військовослужбовця у пасивного набувача пільг і послуг, який має право на свого роду «подарунковий набір» від держави. Відповідно вирішення існуючих проблем розглядається в контексті запровадження проактивних підходів і методик, які б дозволили попередити виникнення складнощів при переході до цивільного життя. Не менш важливою є зміна ролі самого військовослужбовця, а саме його активізація і дієва участь в процесі власної адаптації. Одним із відображень цього процесу є теоретичне обґрунтування і практичне запровадження так званих «подібний до подібного» підходів.

Отже, загальний рівень розвитку українського суспільства, ступінь інституалізації його основних інститутів, зумовлює існування в країні моделі соціальної адаптації військовослужбовців, яку можна віднести радше до частково інституційних. При цьому переважає уявлення про процес соціальної адаптації як, в першу чергу, пристосування до умов ринкової економіки шляхом професійної підготовки (перепідготовки) та забезпечення зайнятості.

В сфері практичної реалізації соціальної адаптації військовослужбовців найбільш критичним моментом залишається відносно низький рівень охоплення ветеранів. Навіть досвід країн з міцною інституційною моделлю соціальної адаптації військовослужбовців вказує на те, що розбудови самої системи не достатньо. Потрібні нові підходи до організації процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов Є.В. Адаптація військовослужбовців, звільнених в запас як інструмент забезпечення їх конкурентоспроможності на ринку праці // Економіка і організація управління, 2016. №2 (22). С. 259-265.
2. Агаєв Н. А., Скрипкін О. Г., Дейко А. Б., Поливанюк В. В., Еверт О. Алгоритм роботи військового психолога щодо психологічного забезпечення професійної діяльності особового складу Збройних Сил України (методичні рекомендації). Міністерство оборони України, Наук.-дослід. центр гуманітар. проблем Збройних Сил України. Київ: НДЦ ГП ЗС України, 2016. 147 с.
3. Березденька Л. Особливості користування державними програмами демобілізованими учасниками АТО в українському суспільстві // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право, 2016. Випуск 1/2 (29-30). С. 30-38.
4. Буряк О.О., Гіневський М.І. Соціальна адаптація армії України до нових умов існування. Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил, 2014. № 4(41). С. 160-166.
5. Вдовиченко Т. Соціальна та професійна адаптація звільнених військовослужбовців як об'єкт фінансового забезпечення // Світ фінансів, 2017. № 1 (50). С. 166–180.
6. Гордієнко Є. Нормативно-правове забезпечення соціального захисту учасників бойових дій // Ефективність державного управління. Вип. 1 (54). Ч. 1. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2018. С. 117-125.
7. Горпиненко К. І. Психологічні особливості професійної діяльності військовослужбовців: науково-методичний посібник. Київ: Наукова думка, (2017). С. 45-58.

8. Головний військовий прокурор Анатолій Матіос заперечив інформацію Міноборони стосовно того, що кількість самогубств в армії цьогоріч на тому ж рівні, що й торік [Електронний ресурс] // УКРІНФОРМ. - Режим доступа: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2410805-samogubstva-v-armii-matios-nazvav-brehneu-zaavu-generala-minoboroni.html (дата звернення 29.03.2018). – Назва з екрана.
9. Громадська організація «Всеукраїнська правозахисна організація «Юридична сотня». Аналітичний звіт. Виконання Плану заходів щодо медичної, психологічної, професійної реабілітації та соціальної адаптації учасників антитерористичної операції / ГО «Всеукраїнська правозахисна організація «Юридична сотня». – 2017 - [Електронний ресурс]. – Електронні дані. - Режим доступу:https://legal100.org.ua/wp-content/uploads/2018/06/ Analitic_Report_2017_359r.pdf (дата звернення 02.09.2018 р.). – Назва з екрана.
10. Діденко В. А. Воєнна психологія: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 145 с.
11. Державна служба України у справах ветеранів війни та учасників АТО (2017, лютий 10). Соціологічне опитування демобілізованих [Електронний ресурс]. – Електронні дані. - Режим доступу: http://dsvv.gov.ua/pres-tsentr/sotsiolohichne-opytuvannya-demobilizovanyh.html (дата звернення 10.02.2017 р.). – Назва з екрана.
12. Державна служба України у справах ветеранів війни та учасників АТО. Інформація щодо надання статусу учасника бойових дій. 2018. URL: http://dsvv.gov.ua/dostup-do-publichnoji-informatsiji/informatsiya-schodo-nadannya-statusu-uchasnyka-bojovyh-dij.html (дата звернення: 17.11.2018).
13. Красильщиков А.Л. Соціальна адаптація звільнених у запас військовослужбовців (проблеми та досвід їх вирішення в Україні та

зарубіжних країнах) // Демографія та соціальна економіка, 2005. № 2. С. 117-125.

14. Миськевич Т. Реабілітація військових АТО в Україні [Електронний ресурс] // Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ. – Електронні дані. - Режим доступу: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2572:reabilitatsiya-vijskovikh-ato-v-ukrajini&catid=8&Itemid=350 (дата звернення 02.04.2018 р.). – Назва з екрана.
15. Про схвалення Концепції Державної цільової програми соціальної і професійної адаптації військовослужбовців, які підлягають звільненню, та осіб, звільнених з військової служби, на період до 2017 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2013 р. № 1068-р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-2013-p#n9 (дата звернення: 20.11.2018).
16. Психологічна та соціальна допомога очима ветеранів АТО [Електронний ресурс]: (Дослідження) / МБФ «Відродження, Психологічна кризова служба України. – 2016 – Режим доступу: http://www.psyservice.org/wp-content/uploads/2016/03/Дослідження-«Психологічна-та-соціальна-допомога-очима-ветеранів-АТО».pdf
17. Соціологічна група «Рейтинг». Соціально-політичні настрої населення: липень 2018. Київ: Соціологічна група «Рейтинг». 2018. URL: http://ratinggroup.ua/getfile/297/rg_ukraine_072018_press.pdf (дата звернення: 23.10.2018).
18. Харченко О., Мраморнова О. Проблеми ветеранів антитерористичної операції на сході України // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи», 2016. Том 37 . С. 115-124.
19. Харарі Ю.Н. Homo Deus. За лаштунками майбутнього / пер. з англ. О. Дем'янчука. – Київ: Форс Україна, 2018. – 512 с.

20. Åslund, Anders. 2018. *Kremlin Aggression in Ukraine: the Price Tag*. Washington: Atlantic Council. Accessed October 23. http://www.atlanticcouncil.org/images/ publications/Kremlin_Aggression_web_040218_revised.pdf.
21. An act to provide Federal Government aid for the readjustment in civilian life of returning World War II veterans, June 22,1944; Enrolled Acts and Resolutions of Congress, 1789-1996; General Records of the United States Government; Record Group 11; National Archives.
22. Buddy-to-buddy volunteer veteran program [Brochure]. (n.d.) Michigan: University of Michigan. Retrieved from https://www.research.va.gov/media_roundtable/ B2B_Brochure.pdf
23. Council of Europe Project «Strengthening the Human Rights Protection of Internally Displaced Persons in Ukraine». 2016. *Enhancing the National Legal Framework in Ukraine for Protecting the Human Rights of Internally Displaced Persons*. Kiev: K.I.C. Accessed October 22. https://rm.coe.int/baseline-coe-report-on-idp-/16808c9da5.
24. Cooper, L., Caddick, N., Godier, L., Cooper, A., Fossey, M. (2017, January). Transition From the Military Into Civilian Life: An Exploration of Cultural Competence. *Armed Forces & Society*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/312116394_Transition_From_the_Military_Into_Civilian_Life_An_Exploration_of_Cultural_Competence/download.
25. Cornum, R., Matthews, M., Seligman, M. (2011). Comprehensive Soldier Fitness. Building Resilience in a Challenging Institutional Context. *American Psychologis*. Retrieved from https://www.apa.org/pubs/journals/releases/amp-66-1-4.pdf.
26. Elnitsky, Ch., Fisher, M., Blevins, C. (2017). Military Service Member and Veteran Reintegration: A Conceptual Analysis, Unified Definition, and Key Domains. *Frontiers in Psychology, v.8*. Retrieved from https://www.ncbi.nlm.nih.gov/ pmc/articles/PMC5348503/.

27. Jones, E. (2006, April 29). Historical approaches to post-combat disorders. *Philosophical Transactions of the Royal Society B. Biological Sciences*(361(1468)), pp. 533–542. Retrieved from https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1569621/#.

28. Morin, R. (2011). *The Difficult Transition from Military to Civilian Life*. Pew Research Center. Retrieved from http://www.pewsocialtrends.org/2011/12/08/the-difficult-transition-from-military-to-civilian-life/.

29. National Coalition for Homeless Veterans. *Background & Statistics*. Retrieved from http://nchv.org/index.php/news/media/background_and_statistics/.

30. Nelson, K., Starkebaum, G., Reiber, G. (2007). Veterans Using and Uninsured Veterans Not Using Veterans Affairs (VA) Health Care. *Public Health Reports, 122*(1): 93–100.

31. Olson, Keith. "The G. I. Bill and Higher Education: Success and Surprise," *American Quarterly* Vol. 25, No. 5 (December 1973) 596-610 in https://www.jstor.org/stable/2711698?seq=1#page_scan_tab_contents.

32. Talcott Parsons on institutions and social evolution: selected writings / Leon H Mayhew, ed. Chicago: University of Chicago Press, 1982.

33. Terziev, V., Dimitrova, S. (2014). A new view on social adaptation of the military, discharged from military service in Bulgaria.. *European Scientific Journal, vol. 2*. Retrieved from https://eujournal.org/index.php/esj/article/viewFile/4792/4608.

34. The United Nations in Ukraine. 2018. «Four years of conflict in Ukraine leave 4.4 million people in a dire humanitarian situation.» Accessed October 23. http://www.un.org.ua/en/information-centre/news/4326-four-years-of-conflict-in-ukraine-leave-4-4-million-people-in-a-dire-humanitarian-situation.

35. Trowbridge, D. (2012). The Cold War at Home and Abroad, 1945–1953. In D. Trowbridge, *A History of the United States* (Vol. 2). FlatWorld. Retrieved from https://saylordotorg.github.io/text_a-history-of-the-united-states-vol-2/s12-02-postwar-america.html.

36. Shane L., Kime P. (2016). New VA study finds 20 veterans commit suicide each day. *Military Times*. Retrieved from https://www.militarytimes.com/veterans/2016/07/07/ new-va-study-finds-20-veterans-commit-suicide-each-day/.

37. U.S. Department of Veterans Affairs (2017, January). *Analysis of VA Health Care Utilization among Operation Enduring Freedom (OEF), Operation Iraqi Freedom (OIF), and Operation New Dawn (OND) Veterans*. Retrieved from https://www.publichealth.va.gov/docs/epidemiology/healthcare-utilization-report-fy2015-qtr3.pdf.

38. US Department of Veterans Affairs. Center for Innovation. (2017). *Transforming veterans experiences during military-to-civilian transition: gaps and opportunities*. Retrieved from https://www.socalgrantmakers.org/sites/default/files/resources/VACI%20State%20of%20MCT_04192017%20%281%29.pdf.

39. White, T. (2014). The buddy system. Veterans help veterans combat PTSD. *Stanford Medicine*, Balancing Act. The immune system. Retrieved from https://stanmed.stanford.edu/2014fall/the-buddy-system.html#.

ДОДАТОК А

Питання, що були задані респондентам в ході соціологічного дослідження

І. Соціальні характеристики

1. Стать:
1.1 чоловіча
1.2 жіноча

2. Статус:
2.1 військовослужбовець
2.2 член родини військовослужбовця

3. Військова категорія:
3.1 професійний військовий
3.2. доброволець
3.3 мобілізована особа

ІІ. Соціальні відносини та повернення до мирного життя

4. Система соціальних відносин в армії
4.1 субординація
4.2 впорядкованість діяльності
4.3 регламентація відносин
4.4 виключення із повсякденних практик мирного життя
4.5 обмеження спілкування з рідними та близькими

5. Складності при поверненні до мирного життя
5.1 так
5.2 ні

6. Почуття при поверненні до мирного життя
6.1 здивування
6.2 непорозуміння
6.3 роздратованість
6.4 радість
6.5 спокій

7. Емоційна реакція на ситуації
7.1 нехтування мирним населенням заходами безпеки під час тривоги
7.2 масові святкування
7.3 публічні висловлення громадян з антиукраїнською позицією
7.4 негативна особиста реакція деяких цивільних осіб на людей у військовій формі
7.5 нехтування правилами ввічливості та такту, коли незнайомі люди можуть завдати питання, які стосуються особистого досвіду та переживань
7.6 надмірне загострення уваги на візуальних відмінностях осіб з інвалідністю

ПРОДОВЖЕННЯ ДОДАТКУ А

8. Зміни у звичному житті
8.1 зменшення тривалості та якості спілкування
8.2 відсутність можливості брати участь у сімейних заходах та справах
8.3 зростання рівня відчуження
8.4 виникнення розбіжності в інтересах та цінностях
8.5 поява відмінності у стилі та ритмі життя

ІІІ. Специфіка соціальної адаптації

9. Джерела соціальної підтримки
9.1 чоловік/жінка
9.2 брат, сестра, батьки
9.3 друзів
9.4 колеги
9.5 незнайомі люди

10. Проблеми при оформленні документів для отримання соціальних пільг та гарантій
10.1 довга тривалість процедур
10.2 високий рівень бюрократизації
10.3 зневажливе ставлення
10.4 необхідність проходити деякі процедури повторно

11. Участь у програмах реабілітації
11.1 програма медичної реабілітації
11.2 програма психологічної реабілітації
11.3 програма соціальної реабілітації

12. Ситуація, у якій необхідно звертатись по допомогу:
12.1 погане фізичне самопочуття
12.2 спроба здійснити суїцид
12.3 прояви невмотивованої агресії

13. Установи, які надають реабілітаційні послуги:
13.1 державні
13.2 громадські
13.3 волонтерські

14. Джерела отримання інформації
14.1 соціальними медіа
14.2 телеграм-каналами
14.3 отримую інформацію від референтних осіб (друзів, родичів)
14.4 це отримана інформація

15. Відчуття себе іншою особою
15.1 так
15.2 ні

ПРОДОВЖЕННЯ ДОДАТКУ А

16. Зміни у характері/світогляді
16.1 відчуття цінності життя
16.2 зростання цінності облаштованості життя та можливості отримати необхідні блага та послуги
16.3 усвідомлення цінності близьких відносин
16.4 зростання рівня дисциплінованості
16.5 готовність відстоювати свої права

17. Вплив військової служби на соціальні відносини в цілому
17.1 зміна кола друзів
17.2 зміна місця роботи
17.3 поява нових знайомих

18. Бажана соціальна підтримка
18.1 можливість швидкого вирішення питань щодо державних гарантій
18.2 підтримку з боку спільноти
18.3 коректне ставлення з боку незнайомих осіб

II. Методична частина

2.1. Обґрунтування методу дослідження. У прикладній частині роботи буде використане опитування у формі інтернет-анкетування за допомогою гугл-форми.

Об’єктом дослідження виступають військовослужбовці та члени їх родин..

Використання опитування дозволить отримати первинну соціологічну інформацію безпосередньо від респондентів та, після обробки, зробити певні статистичні узагальнення.

Визначення обстежуваної сукупності та розрахунок її обсягу. Обсяг вибіркової сукупності складає 100 осіб.